Arkeologi og kulturhistorie

Nr. 2-2015. 85 kr

SPOR

Nytt fra fortiden

Niniveh: Tapt for alltid

Torvet i Trondheim

Grophuset på Viklem

Oghamsteiner

NTNU Vitenskapsmuseet

MUSEUMSFORLAGET

SPOR

nr. 2-2015, 30. årgang, hefte nr. 60
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Aud Beverfjord
Fagredaksjon Øystein Ekroll
Jan Ragnar Hagland

Fotograf/ Billedkonsulent Åge Hojem

Forlagsredaktør Laila Andreassen
Layout Aud Beverfjord
Trykk 07 Aurskog

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement. Abonnementet løper til det sies opp.
Museumsforlaget
Trenerys gate 9
7042 Trondheim
telefon (+47) 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor. Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av SPOR, i medie-avhengig form.

© **MUSEUMSFORLAGET**
Trondheim 2015

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs papirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget. Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut verketpå sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens arbeidsgiver har etablert.

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript eller bilder som ikke er bestilt.

Redaksjonens adresse
SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde:
NTNU Gunnerusbibliotets bøker om arkeologiske utgravninger i Midtøsten. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Innhold

4 Torvet i Trondheim
Av Ian Reed

7 Torvet i Trondheim ca. 1700–1932
Av Julian Patrick Cadamarteri og Dag-Øyvind Engtrø

10 Grophuset på Viklem
Av Marte Mokkelbost

16 Nidarosdomens glassverksted
Av Geir Lyshaug og Elisabeth Voss Sinnerud

21 «Bølgen» i Gauldalen
Av Jan Ragnar Hagland

22 Graver og groper
Av Julian Patrick Cadamarteri

24 Niniveh: Tapt for alltid
Av Lise Bender Jørgensen og Inger Langø

30 Portrettets eget arkiv
Av Leena Airola og Ivonne Geisler

35 Vern, formidling og vedlikehold av kulturminner
Av Kari Støren Binns

40 Reiseguide fra 1100-tallet: Til Romaborg og Jorsal
Ved Jan Ragnar Hagland

45 Boktips

46 Ogham-steinene i Cork
Av Astrid Kähler

50 Kort om fortid
Av Astrid Kähler

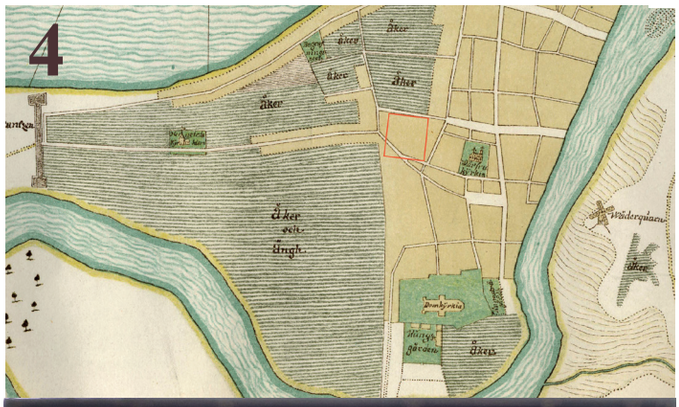

KJÆRE LESER

For folk flest kan arkeologien fortone seg som en forunderlig port til fortiden, og slik er det faktisk. Arkeologien har to viktige fordeler. Den har en uvurderlig evne til å kunne gå tilbake til de fjerneste tider og områder av menneskets tilværelse, og – den kan trenge gjennom fortidens slør og tegne et bilde av det som lenge har vært skjult og begravd. De konkrete fragmentene kan settes sammen og til en begripelig gjengivelse av fortiden, noe ingen annen humanistisk vitenskap kan.

Dagens nyhetsbilde preges sterkt av krigen i Midtøsten. Denne delen av verden er det mest betydningsfulle arnested for vår sivilisasjon. Området har derfor mye å by på, dessverre også for den som vil begå ugjerninger. De islamske opprørerne vi i dag må forholde oss til, nøyer seg ikke med å finansiere sin jihad ved å selge verdifulle arkeologiske artefakter; de tilintetgjør også ruinbyer og fordums, vakre gudestatuer, som er av stor verdi for oss alle. I dette nummeret av Spor viser vi hvilket enormt arkeologisk potensial som befinner seg innenfor opprørernes «grenser». Lise Bender Jørgensen og Inger Langø gir oss, med bakgrunn i sjeldne bøker som befinner seg på NTNU Gunnerusbiblioteket, et innblikk i det spennende landskapet som nå er truet – Midtøsten. Den vakre ruinbyen Niniveh, som er kjent fra Det gamle testamentet, er så å si tapt for alltid. Men – heldigvis – bibliotekets bøker gjør at vi for ettertiden kan se hvordan landskapet så ut.

Spor har også denne gang flere artikler fra å by på. Marte Mokkelbost skriver om såkalte grophus. Et slikt hus ble ganske nylig gravd ut på Ørlandet i Sør-Trøndelag. Og i artikkelen og glassmaleriene i Nidarosdomen får vi et fengslende innblikk i bygghytten ved Nidarosdomens restaureringsarbeider. Vi håper leserne også denne gang vil finne Spor leseverdig. God fornøyelse!

Torvet i Trondheim

Trondheim kommune ønsker å fornye det ca. 9200 m² store Torvet, som torget i byen kalles. Man planlegger å etablere et flatt natursteinsgulv for bedre tilrettelegging av ulike aktiviteter, og utformingen skal være universell. Fornyelsen av torget gir arkeologene en unik mulighet til å undersøke bygrunnen på Torvet.

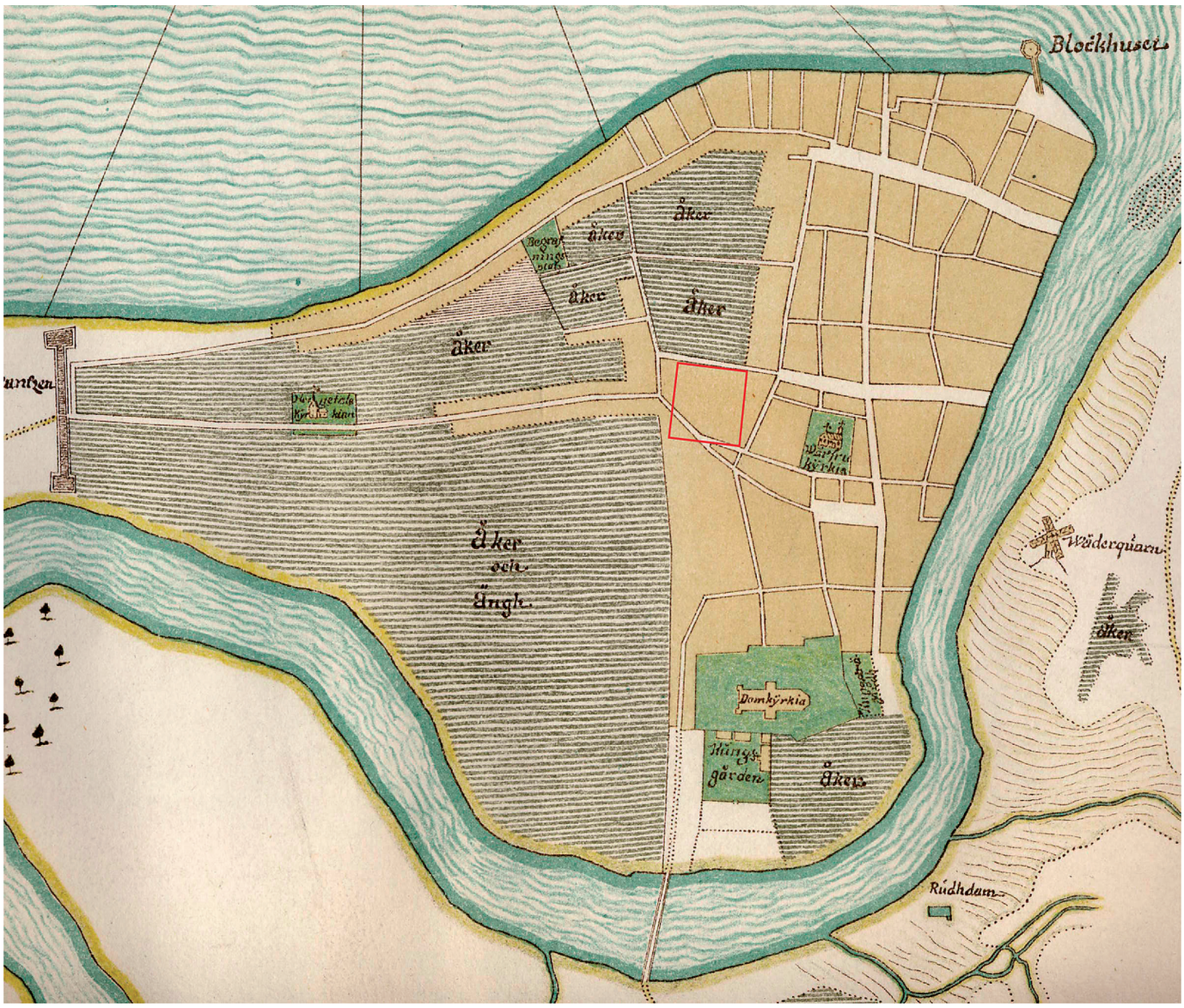
Blockhuset
åker
åker
åker

Av Ian Reed

Torvet ble anlagt etter bybrannen i 1681 – i krysset mellom Kongens gate og Munkegata – som en del av den omfattende byreguleringen gjennomført av generalmajor Cicignon på oppdrag av kong Christian. Forut for reguleringen var gatenettet og tomteforholdene i byen annerledes, som det framgår av Olof Nauclers kart fra 1658.

SITUASJON FØR 1681

Området lå i utkanten av den middelalderske bebyggelsen, og tidligere arkeologiske undersøkelser har vist at det ble innlemmet i byens dyrkete innmark allerede på 1000-tallet. Vi vet ingenting om hvordan og når utparselleringen av innmarken fant sted, og vi vet lite om bruken av området (om det kun ble brukt til dyrking, eller om det også var beitemark her).

Nauclers kart viser de middelalderske gatene i dette området, men vi vet ikke når de ble anlagt. I løpet av middelalderen har byens bebyggelse utvidet seg til innmarken, men når og hvordan dette skjedde, vet vi heller ikke mye om. Skriftlige kilder fra 1400- og 1500-tallet ble ødelagt av bybrannene på 1500- og 1600-tallet.

Torvets sørøstre kvadrant ble anlagt delvis over løpet til den middelalderske Søndre Vår Frue Strete (dages navn er Presidentveita). Stretet gikk sammen med Smidesgjeilan, som krysset på skrå over området der den sørvestre torvkvadranten ble anlagt. Denne geilen omtales først i 1617, der det beskrives som et «strete som løber fra torvet til smierne». Torvet i dette tilfellet er det senmiddelalderske torvet som lå sør for Vår Frue kirke ved St. Jørgensveita.

Torvet er anlagt over eiendommene som grenset til nordsiden av disse gatene. Den største av disse lå i den sørøstre torvkvadranten og ble kalt Smedhagen. Den omtales som en humlehage, og kan i skriftlige kilder følges tilbake til 1600, da den var eid av lagmann Henrich Jørgensen Staur. Et skjøte fra 1657 omtaler et hus og en hage på vestsiden av denne, og det er antydet at det på 1600-tallet har ligget ytterligere seks eiendommer langsmed Smidesgjeilan, vest for sistnevnte eiendom. De skriftlige kildene forteller om flere smeder og andre håndverkere som har hatt tilhold i denne delen av byen.

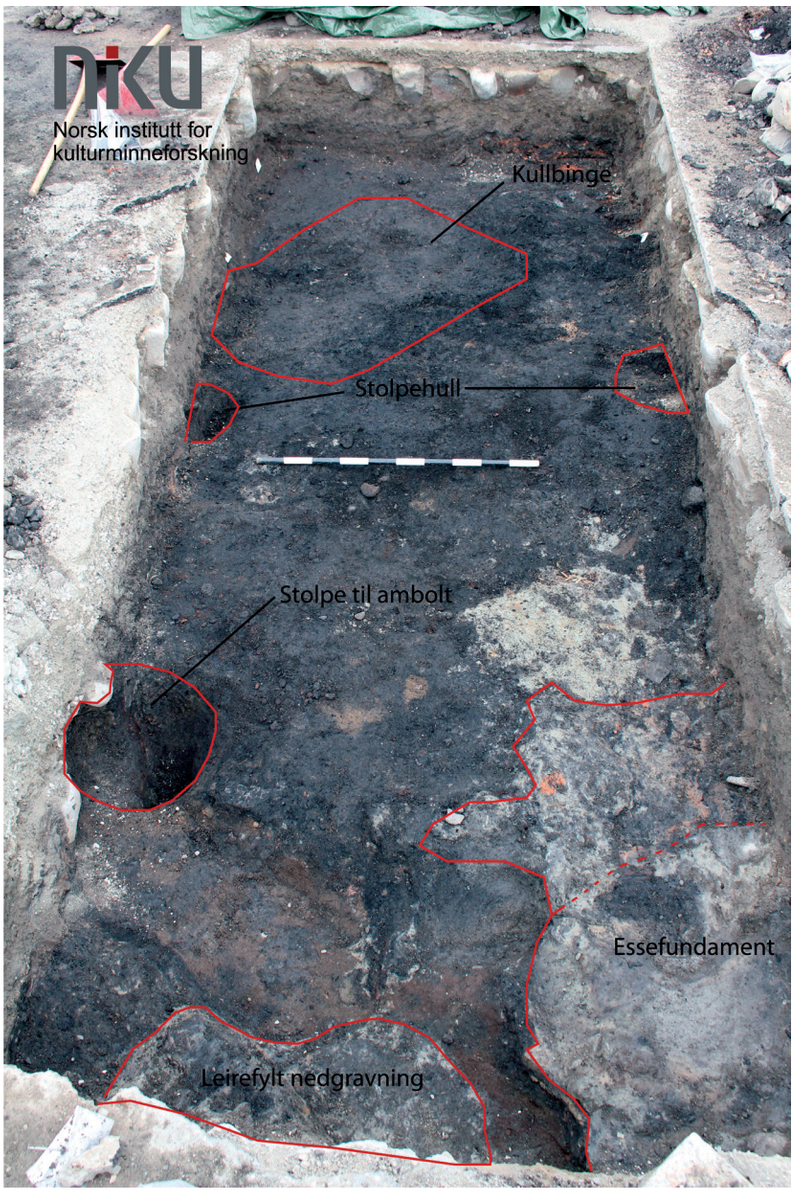

Utgravning av en smie. Foto Norsk institutt for kulturminneforskning

Langs nordsiden av Torvet omtaler kildene tre eldre eiendommer som frontet mot fortsettelsen vestover fra Øvre Almenning. Det er omtalt ytterlige seks eiendommer som ifølge Kommisjonsakten av 1694 forsvant i forbindelse med at Torvet ble anlagt. De fleste av disse eiendommene tilhørte håndverkere.

TORVET ETTER 1681

I den store utgaven av Cicignons byplan datert 28. august 1681 er Torvet omtalt som «Kongens torv», og det inngikk som et sentralt element i Trondheims omfattende byregulering i 1681. Dette var Norges første større byplanprosjekt, og det endret Trondheims opprinnelig middelalderbyplan til en barokk byplan som var helt på linje med datidens internasjonale praksis. Byplanen besto av et sjakkbrettmønster av brede paradegater samt et arealmessig meget stort torv plassert der to av hovedgatene møttes.

Hvordan Torvet ble brukt i tiårene etter anleggelsen, sier kildene lite om. Fra gammelt av hadde sommermarkedet og høstmarkedet vært de to store begivenhetene i Trondheim. I løpet av de siste hundre årene har torghandel vært en viktig aktivitet her, men det har ikke alltid vært slik. Etter påtrykk fra en del av byens borgere og stiftsamtmann Angell ble torghandel forbudt i siste halvdel av 1700-tallet, men tillatt igjen fra 1797. Sannsynligvis foregikk det meste av handelen ikke på selve Torvet, men fra Torvhuset, som lå i krysset mellom Kongens gate og St. Olavs gate. Torghandel ble forbudt på nytt i 1805, og Torvhuset ble stengt, men handelen ble tillatt igjen i 1833. Samtidig med dette ble det bygget et hus for den såkalte Torgvekta på den sørøstre kvadranten.

I juni 1711 skrev planermester Christian Gartner til byens magistrat og fortalte at de som bodde i nærheten,

«har ført en stor del av sine gårders urenhet hen på torvet». Situasjonen var så ille at når det kom «regn, særlig høst og vår, kan man nesten ikke komme frem med hest og vogn eller om det skulde hende, at man skulde bære eller følge lik». Hvorvidt situasjonen bedret seg etter dette, sier kildene ingenting om, men i 1719 ble Peder Nideros ansatt for blant annet å «have opsigt med gaderne, at ingen derudi enten kjører eller legger deres urenlighed».

I forbindelse med kong Christian VIs norgesreise og besøk i Trondheim, ble det i 1733 bevilget penger til bygging av en æresportal på Torvet, og til steinlegging av Munkegata fra domkirken til Torvet. Nøyaktig når Torvet fikk fast dekke, er imidlertid uklart. Et bilde i universitetsarkivet ser ut til å dokumentere brosteinslegging på 1870-tallet.

HVA FORVENTER VI Å FINNE?

Undersøkelsen av Torvet gir oss en sjelden anledning til å kunne utforske en rekke arkeologiske og byhistoriske temaer i utstrakt tid og rom. Følgende temaer er utpekt som aktuelle problemstillinger:

- Jernalderens landskap: kartlegging av naturtopografiske endringer, bosetning og jordbruk.
- Middelalderbyens innmark: hvordan ble den utnyttet og organisert?
- Middelalderbyens periferi: kartlegging av eventuelle spor etter innfartsveien og annen infrastruktur.
- Byens utvidelse til innmarken: Når skjedde det, og hvordan?
- Hvilke aktiviteter fant sted i bydelen før byreguleringen i 1681?
- Situasjonen etter 1681: Hvordan ble Torvet utformet og brukt?

Forfatter

Ian Reed er prosjektleder og arkeolog ved Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU.

Cicignons byplan datert 28. august 1681.

Torvet i Trondheim ca. 1700–1932

Etter bybrannen i 1681 og gjennomføringen av Cicignons byplan har Torvet vært en offentlig plass i hjertet av Trondheim. De skriftlige kildene forteller lite om hvordan plassen har blitt brukt, hvordan den så ut, hvordan det var å gå over Torvet, hvem som brukte området og – ikke minst – hvordan det luktet der. Dette kan arkeologien gi svar på.

Av Julian Patrick Cadamarteri og
Dag-Øyvind Engtrø

Mellom august og november i 2015 ble det gjennomført en arkeologisk undersøkelse av den nordøstre kvadranten på Trondheims torg. Her skal vi se på noen av de foreløpige resultatene av denne utgravningen.

DEKKE AV STEIN

I skrivende stund, i slutten av september, har vi gravd oss gjennom mesteparten av lagene som utgjør den siste bruksfasen av området, perioden etter 1681. Vi har avdekket de eldste restene av Torvet og Kongens gate som krysser torget. Overflaten ser ut til å ha bestått av et grovt dekke av stein opptil knyttnevestørrelse. Dekket ser ikke ut til å ha blitt jevnt utlagt, men bærer mer preg av å være en overflate som har blitt tråkket og kjørt på. Steinene i laget ser ut til å være elve- eller strandgrus, ettersom de er vannrullede. Det er ikke noe innslag av skjell i grusen, så grusen er mest sannsynlig hentet fra elven. Steinene er dekket av et fint lag av silt (finkornet jordart), og liggende på og mellom steinene i dekket er det enkelte keramikkbiter. Alle disse er små fragmenter og har sannsynligvis blitt tråkket ned i overflaten. Liggende direkte over dette dekket er det et lag av nesten ren, grå sand. Sanden inneholder få funn, men enkelte jernfragmenter, beinbiter, krittpiper, glass- og keramikkskår dukker opp. Materialet fra sanden stammer fra 1600-tallet og frem til midten av 1700-tallet.

TYDELIG LAG

Ettersom det ikke var tydelige lagskiller i sanden, ble den gravd med gravemaskin i flere omganger, omtrent fem centimeter om gangen. Her ble det funnet relativt store mengder keramikk og dyrebein, i tillegg til andre funn som kan være mistet og tram-

Utgravningen på Torvet i Trondheim startet i august. Bildet er tatt mot nordvest. Foto Julian P. Cadamarteri

Torvets brosteinsdekke fra 1884/1885. Foto Julian P. Cadamarteri, NIKU

Dette er trolig det første dekket som ble lagt på Torvet, antagelig i forbindelse med planeringen av området i 1683. Foto Julian P. Cadamarteri, NIKU

pet ned i sanden. Disse består for det meste av småting som har vært en del av frisyren eller klærne. Knapper, knappenåler og småmynt utgjør den største funngruppen, foruten de ubestemmelige jernbitene som nok har kommet dit med søpla. Det har også dukket opp enkelte gjenstander som sakser, gafler, klinkekuler og blyplomber. Den foreløpig kanskje mest interessante gjenstanden fra gravningen er en papiljott i pipeleire. Papiljotter ble brukt for å krølle håret til de ekstravagante parykkene som var på moten i denne perioden. De var særlig populære på 1600- og 1700-tallet, men denne gjenstandstypen har aldri blitt funnet i Trondheim tidligere.

Innad i sandlagene dukket det opp flere mindre avfallslag med mange funn i. Disse inneholdt husholdningsavfall – særlig mange dyrebein og østersskall. Det ble også funnet en del keramikkskår i disse lagene, og disse stammer hovedsakelig fra perioden 1700–1800. I denne tiden har det åpenbart vært relativt vanlig å kaste søpla på Torvet. Man kan tenke seg at plassen innimellom har begynt å se ut – og lukte – som en søppelfylling! De tykke sandlagene tyder på at man med jevne mellomrom dekket overflaten med sand når det ble for ille.

En regnepenge preget av Hans Krauwinckel 1588–1635. Foto Julian P. Cadamarteri, NIKU

RESTER AV GAMLE HUS

I den nordre delen av feltet var mesteparten av de eldre restene av Torvet fjernet. Et virvar av store groper var gravd delvis ned i hverandre og fylt med sand, jord, husholdningsavfall og bygningsrester. Bygningsrestene består stort sett av mørtel, teglstein og taktegl,

Skjelettet av en av fuglekadaverene vi fant i avfallslagene fra 1700-tallet. Foto Julian P. Cadamarteri, NIKU

og er særlig konsentrert i de vestligste gropene på feltet. Funn av middelalderske teglstein og gulvfliser gjør det sannsynlig at mesteparten av fyllet i gropene kommer fra utsjaktinger inne i middelalderbyen eller ved Erkebispegården. På 1800-tallet ble det bygget mange hus, ofte med store kjellere, og en del av massen kan godt stamme fra dette arbeidet. Grunnen på Nidarneset består av fin elvesand, og en foreløpig teori er at gropene på Torvet hovedsakelig ble gravd for å hente ut sand. Under en utgravning i bakgården til Svaneapoteket – rett øst for utgravningsfeltet – ble det avdekket tykke oppfyllingslag av ren sand. Kanskje stammer disse fra Torvet? I 1840-årene brant flere hundre gårder i Trondheim ned, og i 1845 ble det innført murtvang for å motvirke flere slike branner. Dette må ha medført at det var stort behov for sand til murarbeidene. I 1846 brant kvartalene sør og sørøst for Torvet, og nye hus ble også oppført her. Ut fra de yngste funnene ser det ut til at gropene ble gjenfylt i perioden 1820–1860/70. Sammenfallet med innføringen av murtvang og de store gjenreisningsarbeidene er neppe tilfeldig.

LOKAL KERAMIKK

Mye av keramikken som vi har funnet, er lokalprodusert, men det dukker også opp mer eksotiske gjenstander. Foruten mye tysk, engelsk og nederlandsk keramikk, finner vi også enkelte biter med keramikk fra middelhavslandene i form av italienske fat og portugisiske oppbevaringskrukker. I tillegg er det funnet enda mer eksotiske skår fra kinesisk og japansk porselen. Noen av disse skårene, fra et lag i den nordligste gropen på feltet, skilte seg spesielt ut. De stammet fra japanske porselensflasker, og flere av dem var merket med påmalte bokstaver. Ved å kombinere forskjellige skår kunne vi til slutt se hva flaskene hadde inneholdt. På sidene var flaskene påmalt «JAPANSCHZOYA», de var altså brukt til japansk soyasaus. Fra skriftlige kilder vet vi at eksporten av soyasaus til Europa startet i 1790. I begynnelsen gikk den via Amsterdam, ettersom Nederland hadde handelsmonopol på Japan, som på denne tiden var lukket mot omverdenen. Flaskene vi fant, var av den tidligste typen og stammer nok fra perioden 1790–1830. At det ble importert soyasaus til Trondheim i denne perioden var ukjent for oss og sikkert for de fleste.

Over sandlagene og 1800-tallsgropene lå det et tykt lag av settsand med et fint utlagt brosteinsdekke over. Vi var lenge usikre på når dekket var lagt – det var foreslått at det kunne ha skjedd i forbindelse med kroningen av kong Oscar II i 1870. To mynter preget for kong Oscar II, som ble funnet i lagene under brosteinsdekket, viste imidlertid at dette ikke kunne være tilfelle. En gjennomgang av kommunale forhandlinger på Folkebiblioteket ga oss svaret: I 1884 betalte kommunen 6200 kroner for å få lagt brostein på den nordøstre kvadranten. Brosteinslaget ble trolig liggende frem til etableringen av soluret i 1930. Mellom brosteinene ble det funnet tre mynter – to fra tidlig 1900-tall og én fra slutten av 1800-tallet. Den yngste av myntene var fra 1914, så brosteinen må fremdeles ha vært synlig på dette tidspunktet. Når brosteinsdekket ble tildekket, ble det først lagt betong i søkkene før man la et dekke av grus og tilslutt asfalt over. Etter 1930 har store deler av de eldre lagene på Torvet ligget hermetisk lukket – med unntak av det nevnte soluret, en renovering av asfalten samt moderniseringen av gateløpet i Kongens gate.

FORMIDLING I FOKUS

Funnene fra utgravningen belyser en periode i byens historie som tidligere har vært relativt ukjent for forskere og publikum. Enkelte gjenstander finnes i private samlinger og på museum, men dette er ofte praktgjenstander – ikke mer vanlige bruksgjenstander som ble konsumert og så kastet. Slik gir disse funnene oss mulighet til å gi et mer realistisk bilde av hva slags keramikk man hadde tilgang til, og hvordan den ble brukt. Mange av skårene vi har funnet, har tydelige tegn på reparasjoner og sier derfor noe om forbruk og resirkulering av skadde kar. Utgravningen fokuserer på formidling og interaksjon med publikum. Forbipasserende kan se inn på feltet og snakke med arkeologene gjennom anleggsgjerdet. Dette er noe mange har satt pris på, og mengden barnehager og skoleklasser som har stukket innom for å «henge på gjerdet» og høre hva vi har funnet, har vært stor. Mange leser også informasjonen vi henger opp på gjerdet, og besøker Facebook-siden «Arkeologi på Torvet». Den oppdateres daglig med bilder og informasjon om hva som har dukket opp. I tillegg hadde vi åpen dag og aktiviteter under Forskningsdagene, hvor ca. 400–500 personer fikk forsøke seg som arkeolog i en sandkasse med utplasserte funn. Fokuseringen på formidling har vært en veldig positiv opplevelse for oss som har deltatt i gravningen, og vi håper også publikum har hatt glede av dette.

Forfattere

Julian Patrick Cadamarteri er arkeolog og ansatt ved Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU.
Dag-Øyvind Engtrø er arkeolog og har deltatt i flere utgravningsprosjekter ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet og for Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU.

Grophus er en type bygning fra førhistorisk tid som sjelden har blitt gravd ut her i Midt-Norge. Funn av slike hus forteller mye om fortidens dagligliv og aktiviteter. Våren 2014 fant arkeologer fra NTNU Vitenskapsmuseet et usedvanlig fint grophus ved Viklem kirke på Brekstad på Ørlandet.

Grophuset på

Dronefoto av feltet. Grophuset ses til venstre. Øverst til høyre ligger de to veggrøftene til det tofasete langhuset, nederst til høyre ses de undersøkte stolpehullene til det minste langhuset på gårdstunet. Foto Airphoto Fosen

Viklem

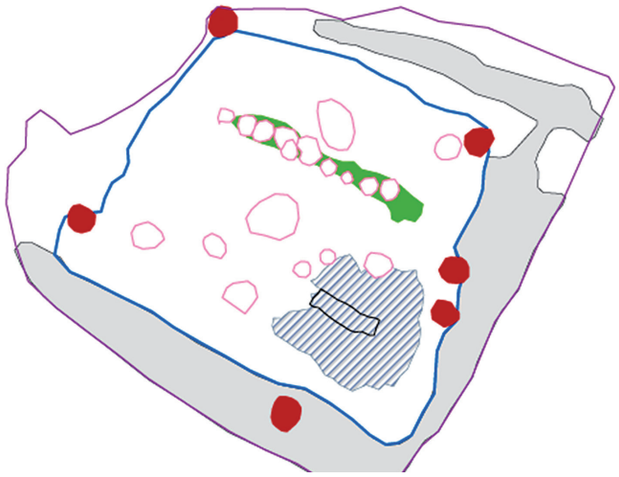

Kart over grophuset. Her med veggvoll (grå), bærende stolper (rød), andre stolper (rosa), steinpakning over hjørneildsted samt sjakt i hjørneildstedet. Kart Marte Mokkelbost, NTNU Vitenskapsmuseet

Av Marte Mokkelbost

Grophus er en type bygning fra førhistorisk tid som sjelden har blitt gravd ut i Midt-Norge. Funn av slike hus forteller mye om fortidens dagligliv og aktiviteter. Våren 2014 fant arkeologer fra NTNU Vitenskapsmuseet et usedvanlig fint grophus ved Viklem kirke på Brekstad på Ørlandet.

Første byggeår for Viklem kirke er ukjent, men den nevnes i et dokument datert i 1342, mot slutten av høymiddelalderen i Norge. Like inntil kirken ligger den største gravhaugen i Sør-Trøndelag – Viklemshaugen. Den gamle kirken og den store haugen gir et hint om at markene rundt kirken og gravhaugen kan skjule mange spor fra fortiden. Like nord for snuplassen ved kirken ligger et jorde, hvor en utvidelse av kirkegården er planlagt med tid og stunder.

Den arkeologiske undersøkelsen som ble utført i forkant av denne utvidelsen, skulle vise seg å gi resultater som var over all forventning. Det ble funnet fire langhus og ett grophus med dateringer til vikingtid (800–1000 f.Kr.) og middelalder (1030–1536 e.Kr.). Til sammen utgjorde bygningene trolig deler av en gårdstunformasjon, med bebyggelse i minst to faser. Vi skal her se nærmere på det eksepsjonelt godt bevarte grophuset, som inneholdt flere fine gjenstander.

Grophuset slik det så ut før utgravning, sett mot øst-sørøst. Det bestod av en mørkebrun, firkantet nedgravning av kulturlagsmasser som skilte seg ut mot den lysere og tørrere undergrunnen. Viklemshaugen sees i bakgrunnen. Foto Marte Mokkelbost, NTNU Vitenskapsmuseet

Under: Oversiktsbilde av grophuset etter at kulturlaget var gravd vekk i en dybde av 30 cm, sett mot sørvest. Steinpakningen over hjørneildstedet er fjernet, og det samme er nesten all steinpakning rundt ovnen. Stolpehull ses samt rester av gulvlag. Foto Marte Mokkelbost, NTNU Vitenskapsmuseet

HVA ER ET GROPHUS?

Grophus er en hustype vi kjenner fra store deler av forhistorien, men først og fremst i forbindelse med gårdsbosetning fra vikingtid og middelalder. Dette var små hus der en dyp grop utgjorde gulvet og deler av veggene i huset. Taket ble ofte båret av stolper. Husene var dermed delvis underjordisk, i likhet med mange jordkjellere fra våre tider. Men grophusene ble ikke brukt som en kjølig oppbevaringsplass. Mange av dem har vist seg å inneholde et ildsted i en eller annen form. Det har tydeligvis vært nødvendig å ha varme i grophusene. Det indre rommet har vært kjølig om sommeren, og ildstedet har gitt god varme om vinteren.

Grophusene hadde en egen funksjon på gården. De var ikke bolighus, men en form for uthus med en egen spesialisert bruk. De har gjerne blitt satt i sammenheng med tekstilarbeid som spinning, veving og sying, som tradisjonelt er regnet som kvinneaktiviteter. I mange grophus har man funnet tekstilredskaper som spinnehjul og vevlodd. Her kunne kvinnene også amme sine barn i et lunt og varmt miljø.

GROPHUSET PÅ VIKLEM

Under matjordslaget på Viklem dukket grophuset opp i nordøstre del av utgravningsfeltet. Huset framsto da som et firkantet parti med en størrelse på 4,5 x 5 meter, gravd ned i undergrunnen og fylt med steinete, feit jord og kulturlagsmasser. På to av sidene lå noen avlange partier med sand som var lysere i fargen enn fyllet i grophuset for øvrig, og som ikke inneholdt noe stein. Disse ble senere tolket til å være omriss av husets veggvoller.

Grophusets liv kunne deles inn i tre faser: I fase 1 ble det anlagt, fase 2 kan vi kalle bruksfasen, og fase 3 var når huset blir revet ned og gropa fylt igjen. Da huset var ferdig konstruert i løpet av fase 1, så det ut til å ha hatt en lett trapesform i plan, der den lengste siden i sørøst var 4,9 meter. Kortsiden i nordvest var da 3,7 meter, mens de to andre sidene målte henholdsvis 4,17 meter i nordøst og 4,23 meter i sørvest.

BÆREKONSTRUKSJON OG TAK

I vestre, nordre og østre hjørne av huset ble det funnet tre stolpehull, og disse stolpene har sannsynligvis utgjort bærekonstruksjonen. Plasseringen av den fjerde stolpen i rammekonstruksjonen er usikker, men den kan ha stått i tilknytning til hjørneildstedet i sør. I tillegg ble det funnet to stolpehull tett sammen i sørøstre vegglinje, og det er mulig at disse to stolpene også hørte til bærekonstruksjonen. Kan hende har disse vært med på å forsterke taket over hjørneildstedet.

Hvordan taket har sett ut, er usikkert, men det ble funnet flere trebiter liggende flatt i de øvre lagene i grophuset. Disse kan ha vært rester etter taktro eller taksperrer etter at grophuset ble revet. Det var ingen klare indikasjoner på tekkemateriale, men mye tyder på at taket har vært tekket med torv.

Grophuset så ut til å ha hatt en indre skillevegg som ikke var forankret i noen av ytterveggene. Denne veggen var om lag tre meter lang i retning vest-nordvest/øst-sørøst, og lå litt til siden for midten av grophuset, ca. 1,2 meter fra nordøstre yttervegg. Skilleveggen besto av en rekke stolper satt ned i en grøft, og flere av dem hadde steinskoning, som ga inntrykk av at stolpene hadde stått der på permanent basis. På nord- og sørsiden av skilleveggen har det vært fri passasje. Et fragment av et hengebryne ble funnet i veggrøfta. En hjørnetann fra hund eller ulv ble funnet sammen med andre brente og ubrente bein i et stolpehull.

ILDSTED I HJØRNET

I søndre hjørne av grophuset ble det avdekket en vakker ovnskonstruksjon bygd opp av stein murt sammen med blåleire. Dette har vært et hjørneildsted av typen kammerildsted. Over ovnskammeret lå en stor, sammenrast steinpakning som

Øverst: Hjørneildsted med fyll i ovnssjakta i behold. Et steinskodd stolpehull ses til venstre for ovnen.

Under: Det runde, tørrmurte fundamentet i bunnen av hjørneildstedet. Det var lite leire mellom steinene, som satt godt fast. Foto Marte Mokkelbost, NTNU Vitenskapsmuseet

Tekstilredskaper fra grophuset. Spinnehjul i brent leire til venstre, spinnehjul i bly i midten, og til høyre fragment av vevlodd i brent leire. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

kunne stamme fra en overbygning til ildstedet, eventuelt til et steinforet hjørne i huset. Ildstedet kan ha dekket et område på nesten tre kvadratmeter i det sørvestre hjørnet, og tok altså stor plass i grophuset, som hadde et samlet gulvareal på om lag tjue kvadratmeter.

Ildstedet viste seg å være delvis gravd ned i bakken. Kammeret var nedgravd ca. 50–60 cm under gulvnivået. I bunnen lå en 80 cm lang flat steinhelle, og omkring denne var det lagt runde kampesteiner i ringer oppå hverandre, som fundament for selve ildstedet. I høyde med gulvet hadde ildstedet kantstilte heller som dannet sidene i kammeret. Kammeret var relativt smalt, med en bredde på 40 cm. Utenpå de kantstilte hellene var det murt med stein og blågrå leire.

I ovnskammeret var det en brunsvart, feit, kullholdig masse som fylte ovnssjakta fra topp til bunn. Massen inneholdt til tider ganske mye brente bein. Under gravningen lot det seg ikke gjøre å se forskjell på de ulike fasene i dette brannlaget, da det var tydelig at ovnssjakten jevnlig hadde blitt renset ut. Trekull fra toppen av laget ble datert til 1025–1165 e.Kr., altså slutten av vikingtid til begynnelsen av høymiddelalder. Dette kan tyde på at huset var i bruk helt inn i tidlig middelalder og høymiddelalder.

Det ble funnet et bryne og en jernkniv under gravningen av ovnen. Brynet satt fast i steinpakningen som har utgjort overbygningen til ovnen, like til høyre for åpningen av ovnssjakta. Var det kanskje plassert der med vilje? Kan brynet ha vært et husoffer? Eller var det blitt lagt der og senere glemt? Kniven ble funnet like utenfor åpningen til ovnskammeret.

BRUKSTID OG GJENSTANDSFUNN

I løpet av grophusets brukstid, fase 2, dannet det seg lag i ildstedet og på gulvet. Det ble avdekket en rekke nedgravninger og stolpehull uten system. Blant de mest interessante funnene var et spinnehjul i leire eller stein, fragment av et vevlodd i leire og en liten synål i jern, som alle vitner om tekstilarbeid. Det ble også funnet et 24 grams kuleformet vektlodd i kobberlegering fra denne fasen. En kullprøve fra gulvlagene er datert til siste halvdel av vikingtiden (970–1025 e.Kr.). Dette er den eldste dateringen vi har fra grophuset.

NEDRIVNING

Bruken av grophuset opphørte til slutt. Hjørneildstedet ble revet ned, og restene av overbygningen ble spredt utover de tidligere gulvflatene sammen med restene av taket. Flere lag med store og små trebiter havnet sammen med overbygnings- og takmasser. Ved utgravningen ble det i topplaget funnet til dels fine gjenstander, som en flettet fingerring og en liten ringnål i bronse. Fingerringen har en parallell i gull som er funnet i Waterford i Irland, mens ringnåla er av en type som er funnet i Irland, Danmark og Tyskland. Begge vitner om mulige kontakter som strakk seg langt utenfor Ørlandets grenser. Det ble også funnet et fint spinnehjul i bly og en pilspiss av jern i øvre lag av grophuset. Kanskje disse gjenstandene har vært et slags offer i forbindelse med rivningen av huset? Det ble også funnet to bryner i dette laget. En rekke nagler eller fragmenter av slike ble også funnet (9 stykker), samt en stift og et mulig fragment av spiker.

SPOR AV TEKSTILHÅNDVERK

To spinnehjul, et vevlodd og en synål var funn som vitnet om at det hadde foregått tekstilbearbeiding i grophuset. Tre bryner, som alle kan ha vært nålebryner, kan også knyttes til tekstilaktiviteter. De skulle holde synålene skarpe. Spinnehjulene vitner om spinning av garn, mens vevloddet kan tyde på at det ble vevd tøy i grophuset. Det er også godt mulig at det sto en oppstadvev der. Synålen vitner om at tøyet ble sydd sammen og/eller stoppet.

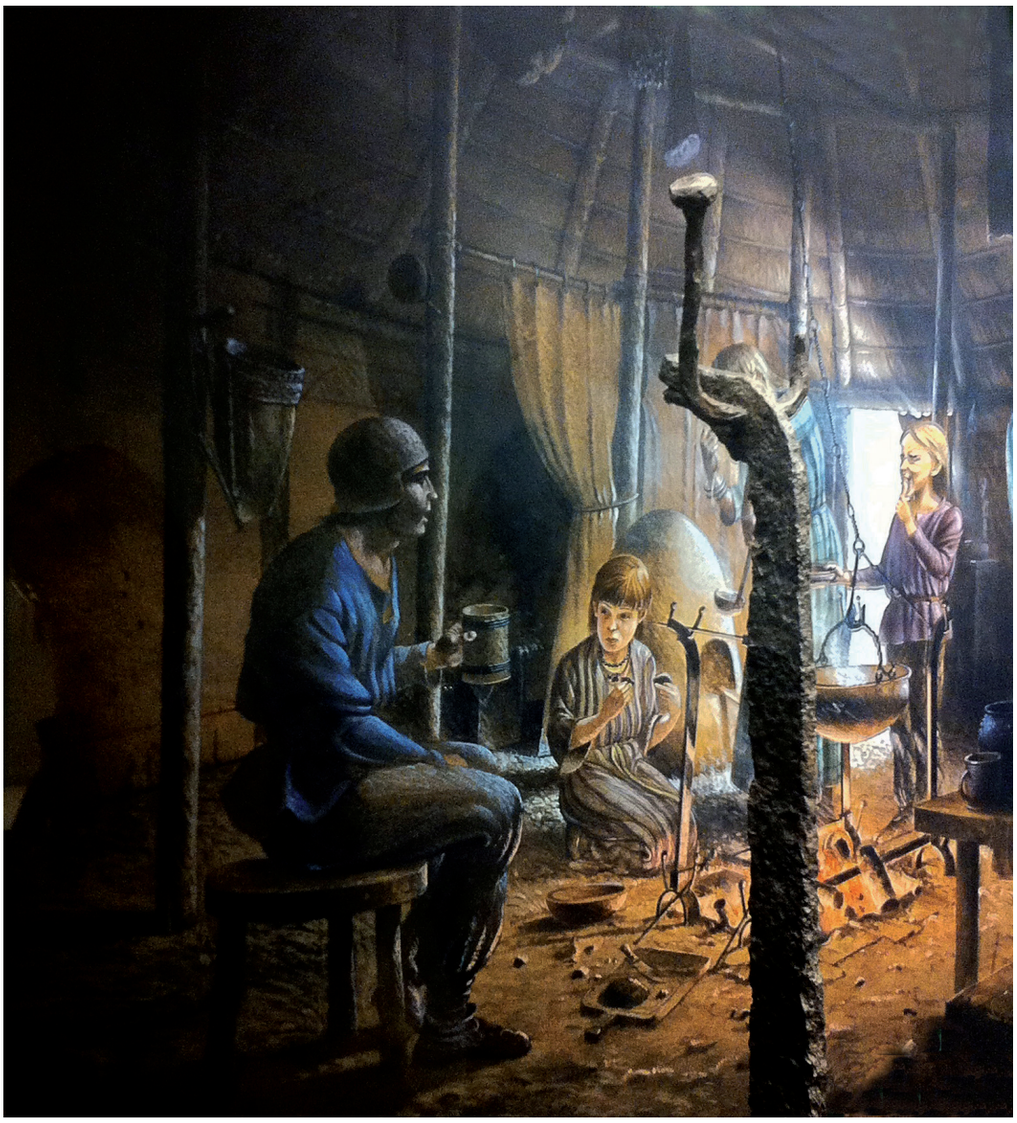

Slik kan det ha sett ut inne i et grophus. Noen av dem viser at det også har vært lagret mat inne i huset. Foto Aud Beverfjord, NTNU Vitenskapsmuseet

En konsentrasjon av tekstilredskaper lå i vestre hjørne av huset, om lag 1,3 meter fra åpningen av hjørneildstedet. Her har det nok vært både lunt og lyst når ildstedet ble fyrt opp, og dette var trolig en foretrukket arbeidsplass. I nordre hjørne ble det funnet et spinnehjul og et vevlodd, men fordi spinnehjulet ble funnet i topplaget, er det usikkert om det hører til husets bruksfase eller om det stammer fra gjenfyllingsfasen.

Pollenprøver fra gulvlag i to danske grophus viste seg å inneholde mye pollen fra planter som avga farge, noe som viser at det ble framstilt farge til tekstiler i disse husene. Kan hende ble dette også gjort i grophuset på Viklem? Imidlertid ble det ikke brukt slike geoarkeologiske metoder ved undersøkelsen på Viklem, men grophuset inneholdt i alle fall flere tekstilredskaper som antydet at det ble produsert og bearbeidet tekstiler der inne. Det er også mulig at vektloddet som ble funnet i samme område, hadde sammenheng med måling og veiing av ingredienser til plantefarging av tøy.

I jordmassene fra ovnssjakta ble det funnet mye brent bein, og ovnen har trolig fungert som varmekilde for matlaging – i tillegg til å gi lys og varme i grophuset. De brente beina kan være rester av måltid som var tilberedt et annet sted, men spist inne i grophuset. Etter måltidet er beina blitt kastet på glørne. Like inntil ovnskonstruksjonen lå et meget pent steinskodd stolpehull. Den kraftige steinskoningen kan tyde på at stolpen kan ha hatt en påmontert opphengsmekanisme, hvorfra man kunne svinge en gryte inn i ovnen.

HVA SKJEDDE MED GROPHUSET?

Huset ble revet i slutten av vikingtid eller begynnelsen av middelalder. Overbygningen til hjørneildstedet ble veltet utover, og torvtaket falt ned over gropen huset var bygget over. Dette var sannsynligvis en planlagt hendelse. I toppen av det nedrevne grophuset ble det lagt ned flere fine, men ødelagte gjenstander. Dette kan ha vært bevisst utført. Rivningen kan ha markert at nå var grophusets æra over. Grophuset var en underjordisk bygning, og den kan muligens ha vært knyttet til overtro og tro på de underjordiske. Nedleggelsen av ødelagte gjenstander samt «mannesfærens» pilspiss kan ha markert at nå var det slutt på kvinnesfæren, slutt på overtro og de underjordiske, og grophuset som kunne kobles til dette. Kanskje ble grophuset revet på grunn av innføringen av kristendommen, der man ikke lenger skulle tro på de underjordiske, og der kvinnens plass var fastlagt. Det kan være en mulig tolkning av hvorfor det fine og funksjonelle huset til slutt ble revet.

Lesetips

Enevold, R. 2013. Gulvlagets farvespor. *Skalk – nyt om gammelt*. Nr. 3, juni 2013.
Milek, K. 2012. The roles of pit houses and gendered spaces on Viking-age farmsteads in Iceland. *Medieval archaeology,* Vol. 56.
Mokkelbost, M. og R. Sauvage 2015. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport* 2014–16. Arkeologisk utgravning Ørland kirkegård, Ørland kommune.

Forfatter

Marte Mokkelbost jobber som feltarkeolog ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Nidarosdomens glassverksted

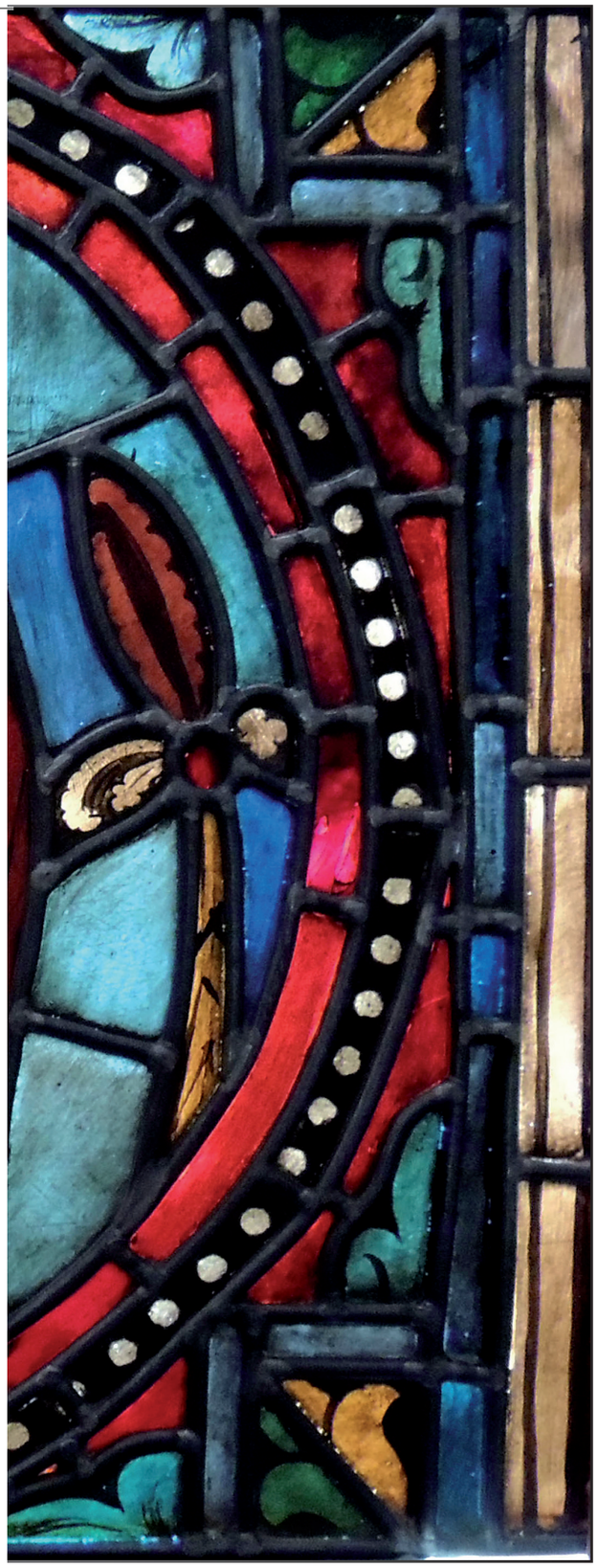

Til venstre: Glassmalei av Gabriel Kiellands. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider

Gabriel Kiellands glassmaleri «Samson». Kopi utført av Geir Lyshaug. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider

Nidarosdomen er en katedral med et kontinuerlig behov for vedlikehold og restaurering. Dette arbeidet utføres av Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR), med steinhuggere, murere, smeder, gipsmakere, snekkere og blyglass-håndverkere. NDR har eksistert siden 1869, men et eget restaureringsverksted for glassmaleriene ble først opprettet på 1950-tallet.

Av Geir Lystad og Elisabeth Voss Sinnerud

Noe av det som er uvanlig i Nidarosdomen, i motsetning til de fleste andre katedralene i Europa, er at de aller fleste glassmaleriene er formgitt av en og samme person. Denne personen var Gabriel Kielland (1871–1960), arkitekt og maler fra Trondheim. Han vant glassmalerikonkurransen som ble utlyst av Nidarosdomens Tilsynskomité i 1907 og fikk dermed oppdraget med å lage nye malerier til katedralen. På den tiden var de fleste av glassmaleriene i Nidarosdomen fra slutten av 1800-tallet. De var blitt utført i England og gitt i gave av kong Oscar II, Det skandinaviske selskap i London og Thomas Angells Stiftelser. Det er spekulert i hvorfor disse glassmaleriene fikk så kort levetid i Nidarosdomen, men sannsynligvis skyldes det en kombinasjon

Glassmaleri som buler. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider

av den økte nasjonalfølelsen etter 1905 og at de engelske glassmaleriene ikke passet inn stilistisk i Nidarosdomen. I tillegg var ikke glassmalingen brent skikkelig og var derfor begynte å skalle av. Ingen glassmalerier fra middelalderen er bevart i Nidarosdomen.

GLASSVERKET OPPRETTES

Glassmaleriene til Gabriel Kielland ble utført i perioden 1908 til 1935, de første ved et verksted i Frankrike, men i all hovedsak ved glassverkstedet han opprettet ved Nidarosdomen. Her hadde han til enhver tid mellom to og fire mann som arbeidet for seg, og disse utførte trolig mesteparten av det praktiske arbeidet med glasskjæring og blying. Glassmaleriprogrammet følger en nøye fastlagt plan der ingen av motivvalgene er tilfeldige, og det er en klar helhet i både stil og fargevalg.

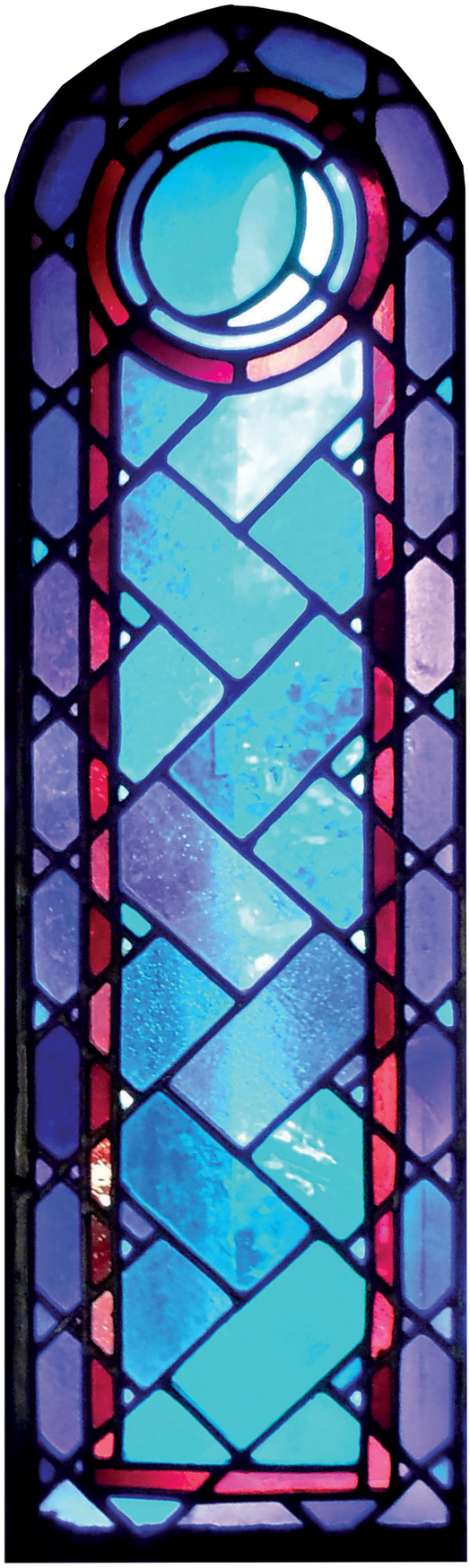

Glassmaleri av Bård Sagfjæra. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider

Til venstre: Gammelt lager av glassmalingspigmenter. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider

I tillegg til alle glassmaleriene i gotisk stil av Gabriel Kielland har Oddmund Kristiansen laget flere, mer moderne glassmalerier til Nidarosdomen. Disse finner man blant annet i Olavskapellet, Mariakapellet og i Nordre vestfront tårnkapell. Også Bård Sagfjæra har laget flere mer moderne glassmalerier i Nidarosdomen. Disse er i all hovedsak plassert i de forskjellige trappeoppgangene.

Glassverkstedet har et stort og lyst verksted der veggene domineres av flerfoldige hyllemeter med glass. Mesteparten av dette er originalt glass fra Gabriel Kiellands tid. Dette glasset er gull verdt for oss når vi restaurerer maleriene i Nidarosdomen. Når en glassbit i et maleri som skal restaureres, er så ødelagt at den ikke kan repareres, finner vi tilsvarende glass på dette lageret. Dette blir så skåret til og malt som en kopi av den originale glassbiten.

RESTAURERING PÅ HELTID

Dagens glassverksted ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider utfører restaurering og konservering av glassmalerier på heltid. I all hovedsak er det maleriene i Nidarosdomen verkstedet arbeider med, men det har hele landet som arbeidsområde. NDR er et nasjonalt kompetansesenter for verneverdige bygninger i stein. Derfor utføres det ofte eksterne oppdrag av større eller mindre omfang. Mengden glassmalerier i Nidarosdomen medfører et kontinuerlig behov for vedlikehold og restaurering.

Heldigvis er det lite hærverk på Nidarosdomens glassmalerier. Det vi jobber mest med, er å restaurere malerier som har slått buler på seg. Det skjer som en følge av oppvarming fra sola, noe som fører til at blyet og glassbitene utvider seg. Disse bulingene blir større over tid, og om det ikke blir gjort tiltak i tide, vil glassbitene begynne å brekke/sprekke og til slutt falle ut. Ved glassverkstedet vurderer vi behovet for tiltak på alle glassmaleriene ved Nidarosdomen, og vi restaurerer de maleriene med størst bulinger først, for å unngå glasskader.

Glassmaleriene i Nidarosdomen er montert i jernrammer eller trerammer som er murt inn i vinduåpningene med sementmørtel. Men fordi sementmørtelen er så rigid at den ikke gir rom for bevegelse, har ikke glassmaleriene mulighet til å utvide seg, noe som bidrar til problemet med buling. I dag bruker vi kalkmørtel, som er mer fleksibel, når vi monterer tilbake glassmaleriene.

TILSTANDEN DOKUMENTERES

For å restaurere glassmaleriene må vi først ta dem ut av vindusfeltet de er montert i. Det gjør vi ved å hugge løs mørtelkanten og løsne metall- eller trerammene som holder dem på plass. Deretter tar vi dem med til glassverkstedet i NDRs bygghytte. Her blir glassmalerienes tilstand dokumentert før det praktiske restaureringsarbeidet begynner. En arbeidstegning blir laget ved at kalkerpapir legges over, og vi tegner av alle blyprofilene. Dette er nødvendig for å sikre at vi setter glassmaleriets ulike deler sammen igjen på opprinnelig måte. Så begynner arbeidet med å ta glassmaleriet fra hverandre. Vi beholder alt det originale glasset såfremt det er mulig, men for å få glassmaleriet flatt igjen må blyet skiftes ut, men erstatter alt blyet. Dermed vil glassmaleriet igjen bli flatt og ført tilbake til sin fordums prakt.

SKADET GLASS RESTAURERES

Skulle det være brekkasjer i glasset, bruker vi enten en blybot eller et spesiallim for å reparere det. Er det en skade der glass er falt ut eller blitt så ødelagt at det ikke er mulig å beholde det originale glasset, maler vi en ny bit. Den skal være en ytterst nøyaktig kopi av den tidligere biten. Her er vi utrolig heldig stilt siden vi har et stort glasslager fra Gabriel Kiellands tid på verkstedet. Derfor har vi tilgang til så godt som alle de forskjellige fargenyansene som opprinnelig ble brukt. Men å finne den riktige glassplaten – med akkurat den riktige fargenyansen, tykkelsen og teksturen som den biten man skal male en kopi av – er lettere sagt enn gjort. Og når man endelig har funnet det riktige glasset, må man finne riktig

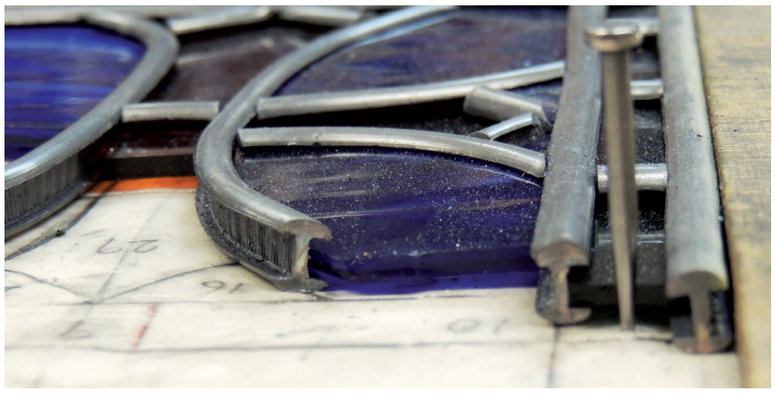

all hovedsak brukt nyanser av svart, brunt og rødt, men disse kan variere veldig fra maleri til maleri. Også her har vi en del glassmaling fra Kiellands tid, men noe av dette er blitt oppbrukt med tiden, og nyere erstatninger er blitt kjøpt inn.

Glassmalingen skal så påføres i riktig mengde, på riktig sted og med samme teknikk for å få en god kopi av originalen. Glassmaling består av forskjellige metalloksider. Disse gir forskjellige svart- og brunnyanser og brukes til detaljer og skyggelegging på glassbitene. Denne malingen blir brent inn i glasset i en ovn ved høy temperatur (495–720 grader).

Når man har fått alt til å stemme og oppnådd en god kopi, settes den nye glassbiten sammen med de andre i glassmaleriet. Når alle glassbitene er på plass med blyprofilene imellom, blir alle punktene der blyet møtes, loddet sammen. Dette blir gjort på begge sider før glassmaleriet blir kittet. Kittet blir påført under alle blyprofilene, slik at det tetter gapet mellom glass og bly. Dette sørger for at glassmaleriet blir vanntett.

Beskrivelsen over er kun ment som en kort innføring i arbeidet vi utfører her ved glassverkstedet ved NDR. Vi anbefaler alle å ta en tur til Nidarosdomen for å studere glassmaleriene – både for å se hvor vakre disse kunstverkene er og for å bedre forstå hvorfor det er viktig å ha et glassverksted som tar vare på disse.

Forfattere

Geir Lystad er restaureringstekniker ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.
Elisabeth Voss Sinnerud er restaureringsassistent ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Hun har bachelorgrad i «Architectural Glass» fra the Welsh School of Architectural Glass, Swansea, Wales.

Øverst: *Oppbygging av et glassmaleri, med blyprofiler og glassbiter. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider Maling av glass. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider*

I midten: *Kopi av Gabriel Kiellands «Samson», malt av Geir Lyshaug. Viser sort og brun glassmaling. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, NDR*

Nederst: *Lodding av blyglas. Foto Elisabeth Voss Sinnerud, Nidarosdomens restaureringsarbeider*

«Bølgen» i Gauldalen 1345

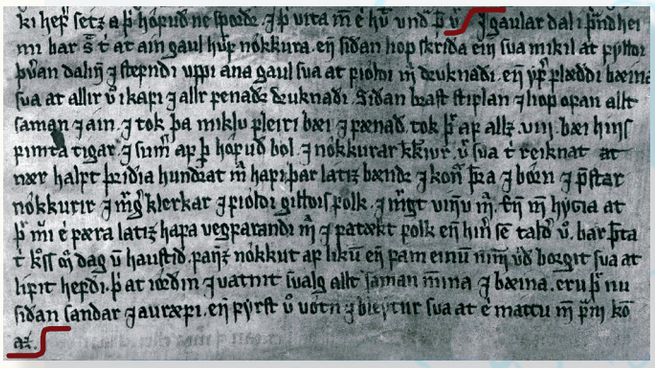

Utsnitt frå handskriftet AM 420A, 4to med teksten].

Av Jan Ragnar Hagland

Hausten 2015 har den norske katastrofefilmen «Bølgen» fått mykje omtale, både på folkemunne og i massemedia. Filmen har som bakgrunn den katastrofen som kan henda når fjellmassane frå Åkerneset i Stranda, Møre og Romsdal, ein gong vil rasa ut i fjorden nedanfor. Altså fiksjon med ein realistisk bakgrunn. Katastrofar som dette har naturleg nok fascinert folk til alle tider når dei har skjedd. Det har vi faktisk ei nesten 700 år gammal mediehistorie for i våre trønderske nærområde: Hausten 1345 (ein variant seier 1346), er det fortalt i den islandske Skålholts-annalen, gjekk det eit ras ut i Gaula (ved Støren) og demde opp elva slik at fleire gardar og mykje folk strauk med.

Då demninga etter kort tid brast, gjorde «bølgen» nedover dalen stort skadeverk med svært mange omkomne. Dette er vél kjent, både lokalhistorisk og allmennhistorisk. Men sjølve forteljinga og den litterære utforminga av stoffet er nok ikkje *så* godt kjend. Dei islandske annalane rapporterer om ulike slags hendingar opp gjennom tida, ute og heime, oftast berre kort i det vi kunne kalla telegrafisk form. Men opplysningane om hendinga i Gauldalen 1345 skil seg ut og er gjevne som ei ganske detaljert og omfattande lita forteljing.

Vi anar ein journalistisk teft for det sensasjonelle i denne katastrofale hendinga i det narrativet Skålholtsannalane formidlar. Det kan altså godt lesast som ein historisk forgjengar for ein av denne haustens storhendingar på mediefronten. Teksten lyder slik i original og i omsetjing til notidsnorsk:

I Gaular dal i Þrandheimi *bar sva til at ain aul hvarf nokkura enn siðan liop skriða ein sua mikil at fylldi* þveran *dalinn ok stefndi uppi ana Gaul sva at fioldi manna druknaði. Enn yfir flæddi bæina sva at allir voru i kafi ok allr fenaðr druknaði. Siðan brast stiflan ok liop ofan allt saman ok* áin. *Ok tok* þa *miklv fleiri bæi ok fenað. Tok* þar *af allz .viij. bæi hins fimta tigar. Ok sumir af* þæim *hofuð bol. Ok nokkurar kirkivr. Var sva til reiknat at nær halft* þriðia *hundrat manna hafi* þar *látiz bændr ok konur* þeira *ok born ok prestar nokkurir ok margir klerkar ok fioldi gilldis folk. Ok margt vinnv manna. Enn menn hyggia at* þar *mvni eigi færa latiz hafa vegfarandi manna ok fatækt folk enn hinir sem taldir voru. Bar* þetta *til kross messo dag vm haustit. Fannz nokkura af likum enn fam einum monnum varð borgit sva at lifit hefði.* þui *at iórðin ok vatnit svalg allt saman mennina ok bæina. Eru* þar *nu siðan sandar ok auræfi enn fyrst voru votn ok bleytur sva at eigi mattu menn fram komaz.*

«I Gauldalen i Trøndelag bar det slik til at elva Gaul forsvann nokre (dagar) og så gjekk det eit så stort skred at det fyllde tvers over dalen og stemnde opp Gaulelva slik at ei mengd menneske drukna. Og gardane vart overflødde så dei alle kom under vatn og all buskapen drukna. Deretter brast demninga og alt saman rasa nedover elva og tok då mange fleire gardar og meir buskap. I alt førti åtte gardar vart tekne, somme av dei hovudgardar og nokre kyrkjer. Der vart rekna ut at nærpå halvt tredje hundre menneske må ha late livet, bønder og konene deira, born, nokre prestar og mange geistlege og ei stor mengd gildesfolk. Og mange arbeidsfolk. Folk trur at det ikkje kan ha vore færre som har late livet av vegfarande folk og fattigfolk enn dei andre som vart talde. Dette bar til ved krossmesse om hausten [14. september]. Nokre av lika vart funne og berre få menneske vart berga i live, for jorda og vatnet svelgde alt saman, både av menneske og gardar. No i ettertid er det sand og ulende der, men i førstninga var det vatn og bløyte slik at det var uframkommeleg for folk.»

I samband med skildringa av det naturgjevne ved katastrofen er det for oss i dag vel også verdt å registrera at interessa for talet på omkomne tydeleg er avhengig av den stilling og stand ofra hadde i samfunnet.

Graver og groper

Melhus har mange forhistoriske gravminner, men svært få av disse er bevart i dag. Et flyfoto viser at det har vært flere gravhauger på den gamle navnegården Holem i Meldal i Sør-Trøndelag. Nær dagens hovedbygning er det også registrert bosetningsspor i form av stolpehull. Tett ved gravhaugene ligger restene etter et stort antall kokegroper. Hvilken forbindelse er det mellom grav og grop?

Av Julian Patrick Cadamarteri

På gården Holem ble det sommeren 2012 gjennomført en mindre arkeologisk utgravning i forbindelse med utbyggingen av ny reservevannforsyning mellom Trondheim og Melhus. Vannledningstraseen kom i konflikt med et kokegropfelt som var blitt registrert av fylkeskommunen i 2010. I løpet av utgravningen ble det avdekket og undersøkt tretti kokegroper og nedgravninger. I seg selv er ikke kokegroper et uvanlig kulturminne, men det som gjør undersøkelsen spesielt interessant, er nærheten til andre kulturminner i dette området.

Foruten de kokegropene som ble undersøkt sommeren 2012, ble det også registrert en mengde kokegroper og stolpehull ved husene på gården. Midt mellom disse to kulturminnefeltene ligger det en liten rygg i terrenget. På flyfoto av denne kan man se spor etter sirkulære grøfter i kornåkeren og runde flekker med variasjon i veksten på åkeren.

SPOR ETTER GRAVFELT

Dette er mest sannsynlig de siste sporene etter et større gravfelt som har ligget langs ryggen av forhøyningen. Karl Rygh skriver i 1880 at det øst for gården skal ligge en samling gravhauger. Ifølge hans beskrivelse har det vært minst åtte hauger, både langhauger og rundhauger.

Ser man nøye på flyfotoene, kommer det til syne noe som kan være rester av minst én langhaug og i alle fall ti rundhauger.

Gravminnene på Holem er nesten utradert etter århundrer mer dyrking. I dag er det kun spor av svake forhøyninger i terrenget og rester av gravkonturene som er synlige på flyfoto. Men selv om de ikke er synlige over bakken, kan de likevel inneholde verdifull informasjon om det som angår konstruksjon av gravene. I tillegg kan vi finne rester av gjenstander som ble lagt ned sammen med den døde.

Utgravninger av overpløyde gravfelt har vist at selve gravleggingen ofte er gravd ned i grunnen under selve haugen. Selv om det meste av det som lå over den gamle markoverflaten, er pløyd bort, betyr ikke dette at kulturminnet er uten informasjonsverdi. Det kan fortsatt være spor etter konstruksjoner under haugen, enten i form av selve gravanlegget eller konturer som har blitt bevart under den oppbygde haugen. Slik sett kan elementer ha blitt bevart og dermed skånet fra skader fra senere dyrking på stedet.

Gravene ble som regel lagt nær bosetningen, men de overpløyde gravfeltene gir også indikasjoner om annen aktivitet på området. For eksempel finner man ofte kokegroper og kokegropsfelt i tilknytning til gravfeltene, men vi er ikke helt sikre på hva de ble brukt til. De kan ha hatt mange forskjellige bruksområder. Gropene er nedgravninger hvor man har brent ved og varmet opp stein. Dette ble gjort for å bruke gropa som en slags jordovn hvor varmen fra steinen kokte maten over lang tid. Steinene kan også ha blitt varmet til andre formål, for eksempel oppvarming av vann til brygging, bearbeiding av skinn eller som en slags dampovn til badstuer.

RITUELLE FESTER

Kokegroper er ofte blitt funnet i tilknytning til gravfelt. Muligens har de vært brukt i sammenheng med forfedredyrkelse, med rituelle fester og samlinger. Det kan

Dagens skrivemåte er Holem. (Rygh: Efter Udt. kan den opr. Form ikke være Hóleimr, en Sms. Med hóll m. og heimr. Men 1ste Led maa være hol n., Hul,Fordybning, eller Adj. holr, hul, indhulet, sigtende til en Forsænkning i Terrainet.

også hende at de som deltok i begravelsen eller arbeidet med byggingen av gravminnene, fikk en fest eller et måltid etter ferdig utført arbeid. Et slags gravøl eller dugnadsmåltid. Ofring spilte en viktig rolle i forbindelse med begravelser og andre ritualer. Offeret var en gave til gudene, den avdøde eller forfedrene og skulle sikre både den døde og de etterlatte deres gunst. Denne skikken innebar ofte et rituelt måltid på gravstedet. Kokegropene kan være spor etter slike seremonier. At man i mange tilfeller har lagt ned mye arbeid i gravkonstruksjonene, ser man tydelig på de mange monumentale haugene rundt omkring i Skandinavia. Gravanleggene kan være massive konstruksjoner som må ha krevd mye arbeidskraft og sysselsatt mange personer. Og i selve begravelsen var trolig en stor folkemengde samlet.

Det er nok dette man i første omgang ser spor etter i kokegropsfeltene, at mange personer har vært samlet i området i perioder.

Litteratur

Varia 58: *De gåtefulle kokegroper.*
Johansen, Torkil 2013: Trekk av eldre jernalders dødekult i Trøndelag *Vitark* 8. Graver i Veien. NTNU. Vitenskapsmuseet. Trondheim.
Nygård, Torill Skillingsaas 2005. *Makt og Landskap. Gauldalen i jernalder.* Hovedfagsoppgave i Arkeologi ved NTNU.

Forfatter

Julian Patrick Cadamarteri er arkeolog og ansatt ved Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU.

Over: *Flyfoto fra 1947 som viser alle de mulige haug-restene markert med rødt.*

Til venstre: *Flyfoto over samme gravfelt fra 2009.*

Niniveh
Tapt for alltid

Vestlige medier, politikere og museumsfolk reagerer med forferdelse over de ødeleggelsene som forgår i Midtøsten, og sammenligner ødeleggelsene med krigsforbrytelser. Hva slags kulturminner er det som blir ødelagt, og hvorfor er reaksjonene så sterke? Det kan vi finne opplysninger om på Gunnerusbiblioteket, hvor rikt illustrerte utgravningsberetninger fra midten av 1800-tallet oppbevares.

Av Lise Bender Jørgensen
og Inger Langø

I de siste månedene har jihadistgruppen Den islamske stat (IS) lagt ut den ene videoen etter den andre på YouTube av svartkledde menn som knuser statuer med slegge og går løs på gamle ruinbyer med bulldoser – alt mens de lovsynger Allah. Samtidig blir store mengder antikviteter fraktet bort og solgt til samlere og museer. Hva slags kulturminner er det som blir ødelagt?

NINIVEH OG NIMRUD

I mars 2015 gikk det ut over ruinbyene Niniveh og Nimrud i Irak. Niniveh ligger ca. 220 km nordvest for Bagdad, delvis omsluttet av storbyen Mosul. Niniveh var hovedstad i det gamle Assyria, som var en stormakt i mer enn 700 år fra ca. 1350–612 f.Kr. Byen skal ha hatt rundt 120 000 innbyggere, og den er omtalt flere ganger i Bibelen. Det var hit profeten Jonah skulle, da han ble slukt av en hval. Nimrud ligger ca. 40 km lenger sør og hadde ca. 65 000 innbyggere.

I 612 f.Kr. ble begge byene erobret og ødelagt. Niniveh og Nimrud lå som ruinhauger i nesten 2500 år, helt til franske og britiske arkeologer i 1942 begynte å grave dem ut. De fant store palasser, dekorert med fantastiske skulpturer av okser med mannshoder, relieffer med jakt- og slagscener og inskripsjoner i en til da ukjent skrift: kileskriften. Funnene ble sendt til British Museum i London og Louvre-museet i Paris og ble en stor sensasjon. Det var en ukjent og eksotisk verden som dukket fram. Sensasjonen ble enda større da kileskriften noen år senere ble tydet. Palassene hadde nemlig tilhørt konger som er omtalt i Bibelen, for eksempel kong Sankerib.

BIBELHISTORIEN JUSTERT

I Bibelen fortelles det at kong Sankerib (668 f.Kr.–ca. 627 f.Kr.) forsøkte å erobre Jerusalem, men at Herrens engel gikk ut en natt og slo i hjel 185 000 mann i assyrernes leir. Sankerib ga opp og reiste hjem til Niniveh. Kileskriftinskripsjoner forteller imidlertid en annen versjon av historien: Sankerib undertrykte et opprør i det syrisk-palestinske området, inntok og plyndret førtiseks byer som tilhørte kongen av Judea. Kongen ble stengt inne i Jerusalem, og kong Sankerib avkrevde ham en stor skatt.

AUSTEN HENRY LAYARD – VIRKELIGHETENS INDIANA JONES

Det var den unge engelskmannen Austen Henry Layard (1817–1894) som gravde ut Niniveh og Nimrud. Som tjuetoåring dro han fra England for å reise til Ceylon. Underveis stoppet han fjorten dager i Mosul, hvor han ble fascinert av den store ruinhaugen på den andre siden av elven Tigris – dette var Ninive. Reisen fortsatte til Persia (Iran), hvor han møtte høvdingen for Bakhtiar-stammen, Mehemet Taki Khan, og hans underskjønne hustru.

Gunnerusbiblioteket ved NTNU har en rekke verdifulle bøker som omhandler utgravningen av de gamle byene Niniveh og Nimrud. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

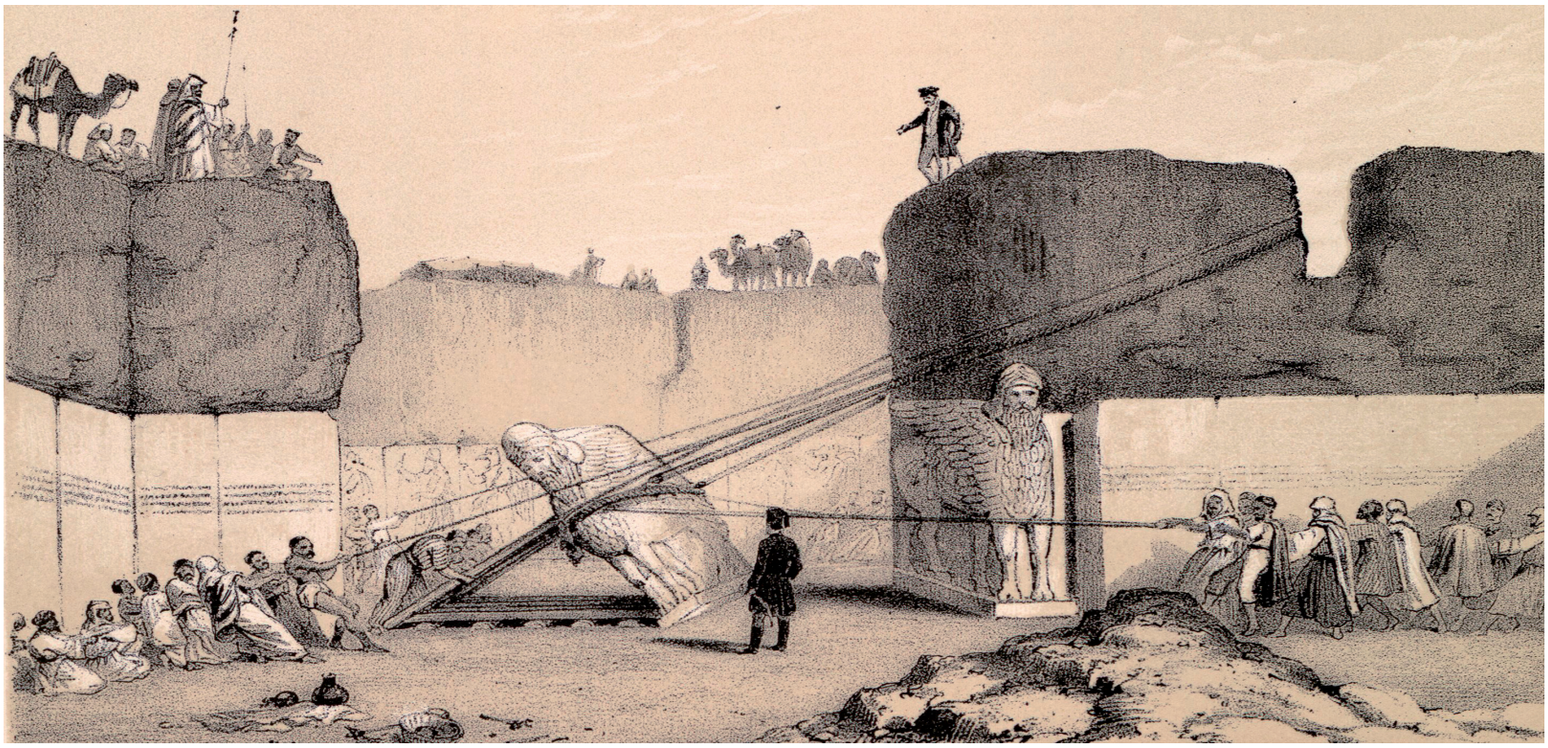

Her blir de store bevingede okse- eller lamassu-figurene tatt ned og klargjort for å kunne fraktes til London. Etter Nineveh and its Remains *(1849)*

Klipperelieffet ved Bavian, nord for Mosul, under oppmåling. Tegningen er trolig utført av Th. Bell, som druknet i elven Gomel, som renner like ved. Etter billedverket The Monuments of Nineveh *(1853)*

Austen Henry Layard, virkelighetens Indiana Jones. Her kledd Bakhtiar-drakt. Akvarell malt i Konstantinopel 6. april 1843 av Amadeo Preziosi. Gjengitt med tillatelse fra British Museum.

Layard kurerte deres tiårige sønn for feber. Siden deltok han i stammens kamper mot myndighetene fra Teheran og slapp fra det med livet i behold, mirakuløst nok. På vei tilbake til Bagdad ble han frastjålet hest og bagasje og måtte gå barbeint gjennom ørkenen i førtifem graders varme. Kunnskapen hans om Bakhtiar-stammen skaffet ham en jobb ved den britiske ambassaden i Konstantinopel. I 1845, tjueåtte år gammel, dro han tilbake til Mosul for å starte utgravninger av Nimrud og Niniveh – betalt av den britiske ambassadøren.

Layard arbeidet med utgravningene fram til 1851, avbrutt av et opphold i London i 1848, der han skrev boken *Nineveh and its Remains* I–II. Den inneholdt også en beskrivelse av Layards besøk hos de kaldeiske kristne i Kurdistan samt hos

Den assyriske kongen Sankerib omgitt av sine seierrike generaler etter erobringen av den jødiske byen Lakisj. Bak generalene sees de jødiske krigsfangene. Etter Monuments of Nineveh *(1853)*

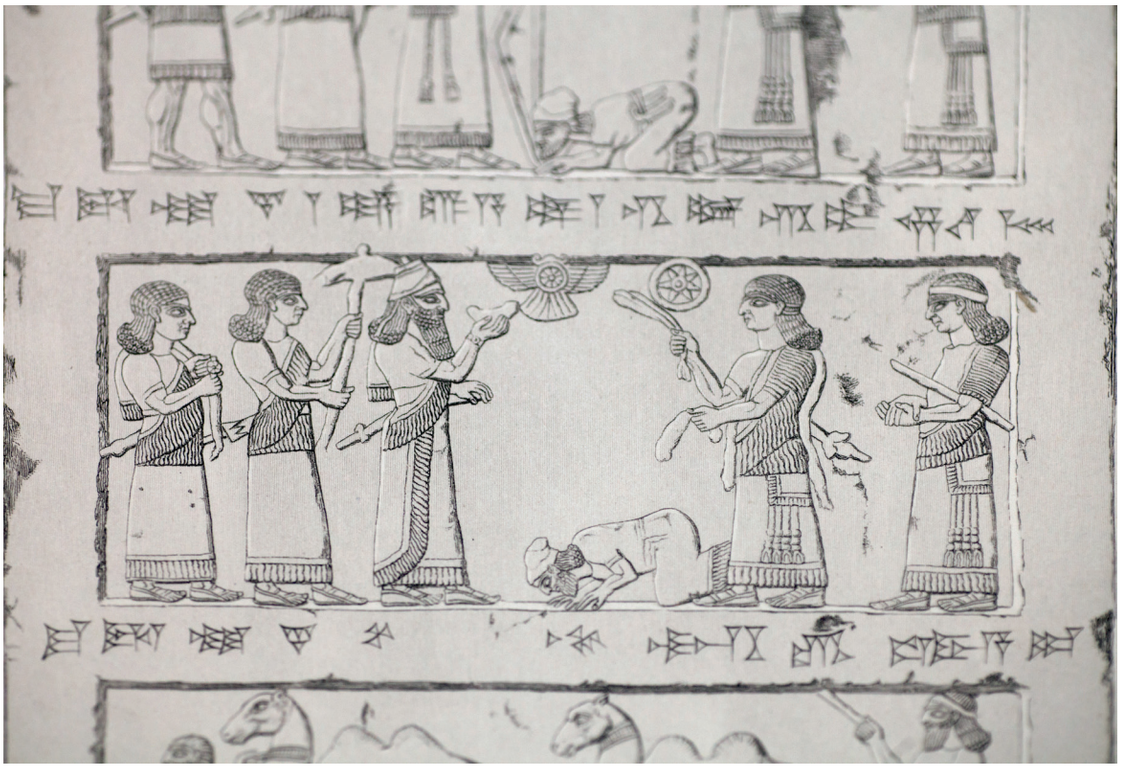

Kong Jehu var konge av Israel i perioden 842–815 f.Kr. Han er også nevnt i Andre Kongebok i den hebraiske Bibelen (Det nye testamente). Scenen over viser Jehu, eller muligens Jehus ambassadør, som kneler foran føttene på kong Salmanassar III som tegn på Israels underkastelse for den assyrsiske konge. Etter Monuments of Nineveh *(1849).*
Foto Nils Kristian Eikeland, NTNU

jesidiene eller djeveltilbederne, som de ble kalt. Boken ble utgitt i 1849, ble en stor suksess og kom i mange opplag. Samtidig utkom boken *The Monuments of Nineveh*, en samling bilder av relieffer, skulpturer, landskaper og planer over palassene. I 1853 fulgte *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, igjen med reiseberetninger fra Armenia, Kurdistan og fra ørkenen, og enda et praktfullt billedverk, blant annet med et forslag til hvordan Nimrud kan ha sett ut.

Et annet bilde viser undersøkelsen av et klipperelieff ved Bavian nord for Mosul. Det gir et levende inntrykk av hvilke farefulle vilkår Layard og folkene hans arbeidet under. Alle disse bøkene finnes på NTNU Universitetsbiblioteket. De to billedverkene er de eneste i Norge. Til sammen utgjør de en uvurderlig dokumentasjon av et materiale som nå i stor utstrekning må anses for tapt.

Det var et viktig poeng at funnene fra Nimrud og Niniveh skulle til British Museum, men det var lettere sagt enn gjort. Transporten av de store okseskulpturene og de mange relieffene gikk med tømmerflåte nedover Tigris til Basra. Derfra ble de lastet om bord på skip som seilte til London. Én gang gikk transporten helt galt. Etter å ha blitt plyndret av beduiner sank tømmerflåtene i Tigris – med alle skattene om bord. Det meste kom likevel fram, og kan i dag beskues i British Museums assyriske gallerier. Tilsvarende rike samlinger fra Niniveh og den assyriske byen Khorsabad finnes i dag på Louvre-museet i Paris, et resultat av de franske arkeologenes utgravninger i samme periode.

KILESKRIFTENS GÅTE

Kileskrift er den eldste skrifttypen man kjenner til. Den ble oppfunnet i Babylonia omkring 3400 f.Kr. og ble brukt i over tre tusen år. Det er ikke et språk, men et skrift- og tallsystem, omtrent som vårt latinske alfabet. Kileskriften var en stavelsesskrift og omfattet opptil seks hundre tegn. Med den kunne man skrive på mange ulike språk. Kileskriften ble tydet i samme periode som Layard gravde ut Niniveh og Nimrud. Briten Henry Rawlinson la i 1846 fram en tolkning av første persiske del av en trespråklig inskripsjon i kileskrift, og i 1857 klarte han og tre andre forskere – hver for seg – å oversette en nyoppdaget tekst. Alle fire kom fram til samme resultat. Kileskriften var tydet, og nå åpnet det seg en ukjent, flere tusen år gammel verden.

Et stort bibliotek av leirtavler med kileskrift fra kong Assurbanipals (668–627 f.Kr.) palass i Niniveh viste seg å inneholde fortellingen om Syndfloden og en babylonsk versjon av Skapelsesberetningen som ligger nært opptil den man finner i Det gamle testamente. Disse tekstene er langt eldre enn Bibelen.

Koblingen til Bibelen er en av årsakene til at ødeleggelsene av Niniveh og Nimrud opprører folk i Vesten. Byene var hjemsted for datidens supermakt og er minner om at den vestlige sivilisasjons vugge stod i Midtøsten. Dessuten var de blant de største severdigheter i Irak.

Henry Rawlinson (1810–1895) var en annen virkelighetens Indiana Jones. Han dro som syttenåring til India som offiser i Det britiske ostindiske kompani. Han lærte seg persisk og ble sendt til Persia for å reorganisere sjahens hær. Det var her han første gang støtte på innskrifter i kileskrift og ble interessert i å tyde tegnene. I 1840 ble han utnevnt til politisk agent i Kandahar, hvor han spilte en aktiv rolle i den afghanske krig. I 1844 ble han forflyttet til Bagdad, hvor han tjenestegjorde fram til 1855. I 1859 ble han sendt til Persia som spesiell utsending og fullmektig, og han var i flere perioder medlem av det britiske parlamentet. Tydning av kileskrift var hobbyen hans.

GUNNERUSBIBLIOTEKETS BØKER OM UTGRAVNINGENE AV NINIVEH OG NIMRUD

Layard's bøker *Nineveh and its Remains og Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* finnes i to eksemplarer på

Kileskrift ble brukt av flere folk i Orienten i oldtiden. Navnet henviser til tegnene som består av spisser og vinkler. En rekke forskjellige oldtidsspråk ble skrevet med denne skriften.

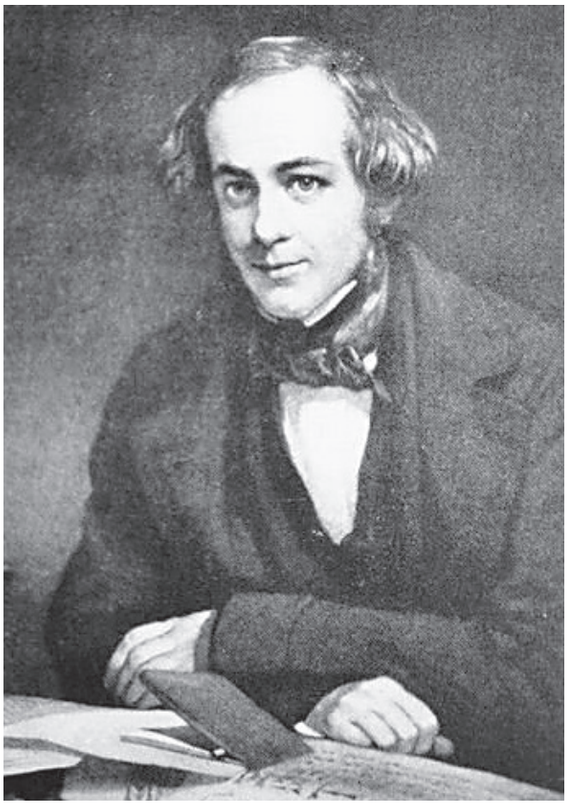

Henry Rawlinson. Han var offiser i British East India Company, politiker og orientalist. Rawlinson blir også omtalt som assyrologiens far. Han var en av pionerene i tolkningen av kileskriften, og utgav mange avhandlinger om emnet.

Gunnerusbiblioteket. Det ene settet er innkjøpt av kjøpmann Broder Lysholm Knudtzon (1788–1864) fra Trondheim, det andre av Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab. Andre originaleksemplar finnes på Universitetsbiblioteket i Oslo. Bøkene er nylig blitt gitt ut på nytt av Cambridge University Press, og kan lånes på Gunnerusbiblioteket.

Layard skulle lage en billigutgave av boken, til serien «Murrays bøker til jernbanen», beregnet for allmennheten. Den ble oversatt til dansk av L. Moltke og utgitt i København i 1857 med tittelen *Populair Beskrivelse af Opdagelserne i Niniveh*. Utover Gunnerusbibliotekets eksemplar er boken tilgjengelig digitalt ved Nasjonalbiblioteket.

Billedverkene finnes på Dora-biblioteket og kan ses etter avtale. I første bind er de fleste tegningene utført av Layard selv. I andre bind er en del av relieffene tegnet av L. Gruner, skulpturene av F.C. Cooper og den unge tegneren Bell. Sistnevnte druknet dessverre under en svømmetur da han skulle tegne relieffene ved Bavian. Andre bind ble anskaffet 13. oktober 1922 av professor Harald Krogh Stabell ved arkitektlinjen på NTH. Før det hadde de to bindene tilhørt en godseierfamilie i Yorkshire i England. Kate Holdsworth, frue til Sandal Hall, arvet dem i 1876 etter sine foreldre. Hennes mor, Sarah Susanna Tew, fra Clifton Hall, var den første eieren. Holdsworth-familien solgte Sandal Hall i 1920, og boken – eller bøkene – kan meget vel ha blitt solgt i forbindelse med dette. Første bind er sannsynligvis innkjøpt ved samme anledning, selv om den først er dokumentert ved NTH 8. april 1931. Det er nemlig notert på tittelbladet at serien på to bind er komplett, og at prisen var 6 pund og 10 shilling.

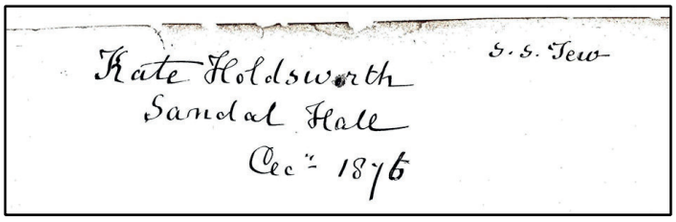

Kate Holdsworths signatur på billedverkets titelblad. Hennes far, Edward Tew, var død i november. S.S. Tew er signaturen til hennes mor.

Lesetips

Nyere bøker om utgravningene av Niniveh, Nimrud og andre assyriske byer og palasser som kan lånes på Gunnerus-biblioteket:

Mogens Trolle Larsen: *Sunkne paladser. Historien om orientens opdagelse*. Gyldendal, 1994. Spennende beretning på dansk om Austen Henry Layard og hans (og andres) arbeide med å utgrave Nimrud og Niniveh, og om tydingen av kileskriften.

Mogens Trolle Larsen: *Gudens skygge*. Gyldendal 1997. Her fortelles historien om det assyriske imperium og om de herskerne som bygget palassene i Niniveh, Nimrud (som egentlig het Kalhu), Khorsabad mfl. og deres krigstog, blant annet både Bibelens og kong Sankeribs egen historie om hans forsøk på å erobre Jerusalem.

Forfattere

Lise Bender Jørgensen er professor emerita ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. **Inger Langø** er spesialbibliotekar ved NTNU UB Gunnerus-biblioteket og Spesialsamlingene.

Lagmann Jacob Pedersen. Portrettets framside i dag. Foto Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet

Av Leena Airola og Ivonne Geisler

I mange år har bildesamlingen ved Vitenskapsmuseet blitt lagret i reoler hvor bildene har stått tett sammen. Hver gang et maleri skulle tas ut, måtte man lete gjennom alle ved å skyve dem ut og inn til man endelig kunne trekke ut det man var interessert i. Dette har naturligvis påført samlingen skader – særlig når de manglet pynterammer. I tillegg var det rot i registreringen. Noen av bildene hadde registreringsnummer fra andre samlinger, foreninger, utstillinger eller registreringsgjennomganger, mens andre var registrert med opptil tre T-nummer (Vitenskapsmuseets

I bildesamlingen på NTNU Vitenskapsmuseet finnes det et lite portrett av lagmann Jacob Pedersen. Det kan fortelle en svært interessant historie.

Portrettets eget arkiv

museumsnummer), og noen var bare deponert til andre lokaler. – Bildesamlingen ble derfor revidert i forbindelse med Revita-prosjektet. Bildene ble katalogisert, og alle opplysninger om dem ble lagret i gjenstandsbasen. De ble også preventivt konservert og flere magasinert på nye gittervegger. Maleriet av lagmann Jacob Pedersen er et av dem. T-nummeret ble skrevet på baksiden, og i tillegg ble det montert i en ny pynteramme og med beskyttelse bak.

TEKNISK BESKRIVELSE

Bildet har museumsnummer T21849 og dateres til 1600-tallet. Det er malt på frukttre og måler 26,5 x 24 x 1,5 cm. Selve platen har flere kvister og en sprekk. Treverket var ikke av særlig god kvalitet. Derimot var maleteknikken til den ukjente kunstneren veldig profesjonell. Skisseringen av portrettet ble gjort med noen raske penselstrøk – med rødlig maling på en hvit grundering. Malingslaget er forholdsvis tynt, og grunderingen under ble til en del av komposisjonen. Ingen penselstrøk eller lag virker unødvendige eller feil utført.

I 1895 ble maleriet restaurert av G. Strømdahl. Et gammelt fotografi (til høyre) som ble tatt før behandlingen, viser at overflaten på framsiden var veldig skadet, og at mye av malingslaget var tapt. Portrettet ble den gang retusjert og fernissert, og har holdt seg svært godt fram til i dag. Fernissen som ble påført under konserveringsprosessen, er av naturlig harpiks og veldig tykk.

Materialer som er brukt ved senere konserveringsprosesser kan undersøkes ved hjelp av UV-ståler, men her fluorescerer den så sterk at retusjene under ikke vises. I dette tilfellet er stereomikroskopet bedre egnet.

På første detaljbildet (side 32) ser vi de mørke krakeleringslinjene som oppstår når malingslaget tørker og krymper. De er en del av originalen. Overmalingene (blå piler) ligger over og i krakeleringssprekkene, og vitner dermed om at de er av senere dato.

Portrettets framside før konserveringen i 1895, glassnegativ. Foto Ukjent

Undersøkelsen som nå er utført på Vitenskapsmuseet, viser at hele bildet ble mer eller mindre overmalt i 1895 – og på enkelte områder er det også litt forandret.

I dag ville retusjene blitt begrenset bare til området der malingslaget var skadet. Når det gjelder dette bildet, er det tydelig

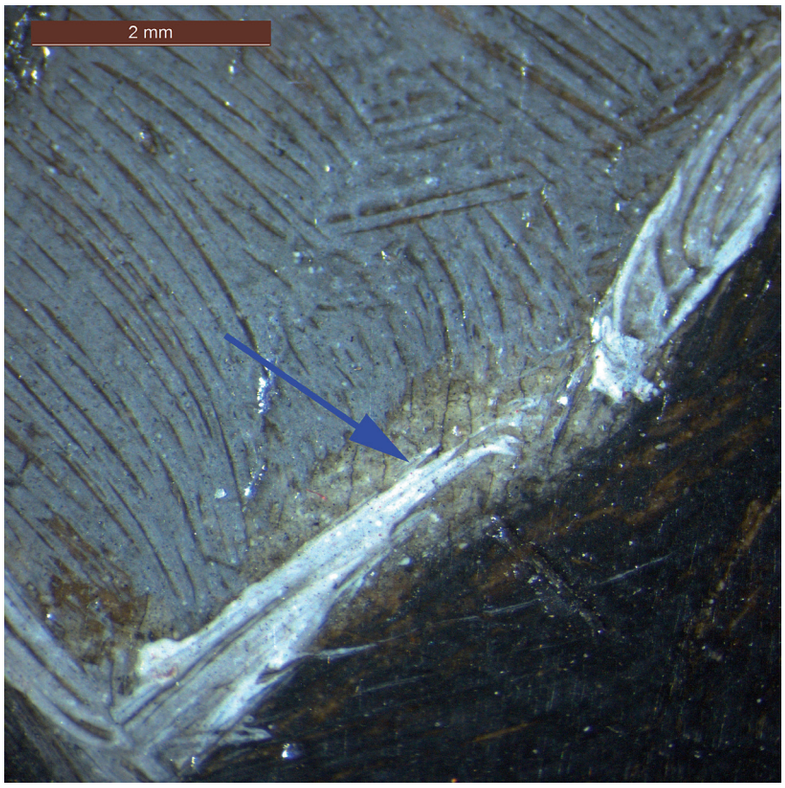

Hvit retusj/overmaling på krageområdet. Foto Ivonne Geisler, NTNU Vitenskapsmuseet

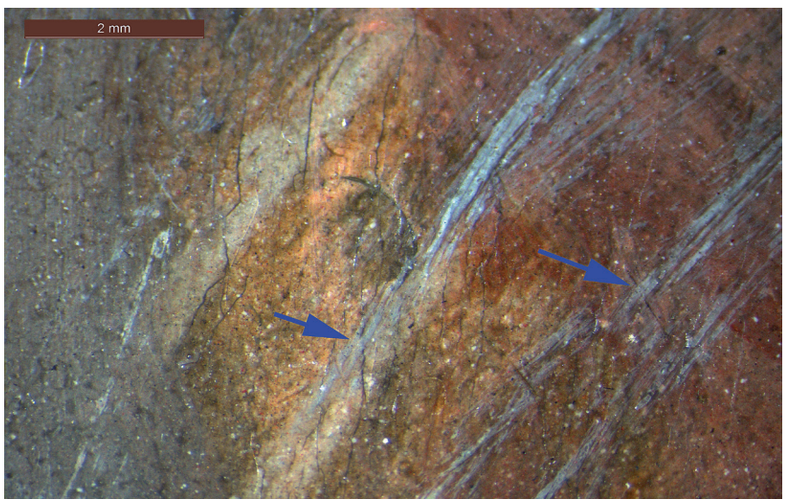

Hvit retusj/overmaling på det høyre øret. Foto Ivonne Geisler, NTNU Vitenskapsmuseet

at metoden av konserveringsprosessen for 120 år siden var ganske annerledes. Men alt i alt er forandringene av motivet nesten usynlige, tykkelsen av retusjene er tilpasset skadenes behov, og hele behandlingen er veldig kunstferdig og dyktig utført.

MED ARKIVET PÅ RYGGEN

Portrettet av Jacob Pedersen (1536–1633) er blitt avbildet i flere publikasjoner, men hva som befinner seg på baksiden av maleriet, har derimot vært ukjent. Snur vi maleriet, kommer et helt arkivlandskap til syne. Her er det festet lyse papirlapper med skrift fra forskjellige tidsperioder. Tolkningen av dette landskapet krever kjennskap til museets historie og de ulike arkivene. Vi skal her følge de personer som sørget for at informasjonen om dette spesielle portrettet ble videreført og bevart fram til våre dager. Seksjon for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet har i årenes løp endret navn flere ganger, noe som dokumenteres gjennom portrettet av Jacob Pedersen.

1. Å tyde gamle håndskrifter kan være besværlig, og tolkningen her må tas med forbehold. Den eldste skriften (1) har blitt skrevet direkte på treplaten og er delvis dekket av den eldste lappen.

2. Antakelig ligger de viktigste opplysningene i lapp nr. 2. Den er skrevet og undertegnet av L. Klüwer. Her står det:

Jacob Pedersen
Første Foged og Tolder i Romsdalen-
Senere laugmand i Trondhjem, hvor
Han var med og dømte Lispet Nÿpen.
-Han døde A 1633 see Schønings Dom
kirkes Beskrivelse pag. 207-
Hans liigsteen er endnu, 1818, i Behold-
L. Klüwer

Lorentz Diderich Klüwer (1790–1825), antikvar og major, var født i Verdal i Nord-Trøndelag. Han ble betraktet som Gerhard Schønings etterfølger. Inspirert av sine reiser som offiser, kartograf og historisk samler, laget han i årene 1810–1817 en verdifull, innholdsmettet og rikt illustrert bok, Norske Mindesmerker. Etter å ha vært ute på reise sendte Lorentz Klüwer den 18.12.1818 et brev til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab: «Ved at tilstille det Kongelige norske Videnskabers Selskab Regnskabet over da de til min 2dn Reisen, forrige Aare, oppebaaren Påtager jeg meg tillige den Frihet at aflevere etfer anförte, delvis kjøbte og delvis skjenkede Sager, til Selskabets Samling». I hans liste har den siste gjenstanden fått nummer 14: «Laugmand Jacob Pedersens Portrait i Aar givet af Jomfru Eeg i Romsdahlen med anmodning om at Selskabet vil give hennes Stamfader Billede en Plats i dets Samlinger, saaledes at det kunne reddes fra Ødeleggelse og Forglemmelse».

Når man sammenligner disse opplysningene med det vi vet i dag, slo kunnskapen overført på folkemunne feil: Jacob Pedersen hadde ligget i graven i mange år før Lisbet Nypan fikk heksedommen og ble brent på bålet i 1670.

Gerhard Schøning beskriver en stor stein i sin bok *Dom-Kirke i Throndhjem* fra 1762 på «kirkegården på nordsiden av kirken» med denne påskriften:

«Her Liger Begrafven Erlige Wis och Wöl Forstandige Mand JAKOB PEDERSÖN Fordom Lamand i Trondhiem Som Døde Anno 16- Med sin Kiere Husfrue MARGRETE PETERS DOTTER Som Døde Anno 1622. Den 12 December. Hendes ölder 66 Are».

Hans og konens felles gravstein befinner seg i dag i Olavskapellet i Nidarosdomen (se side 34).
3. På den samme lappen (3) finner man en bemerkning skrevet

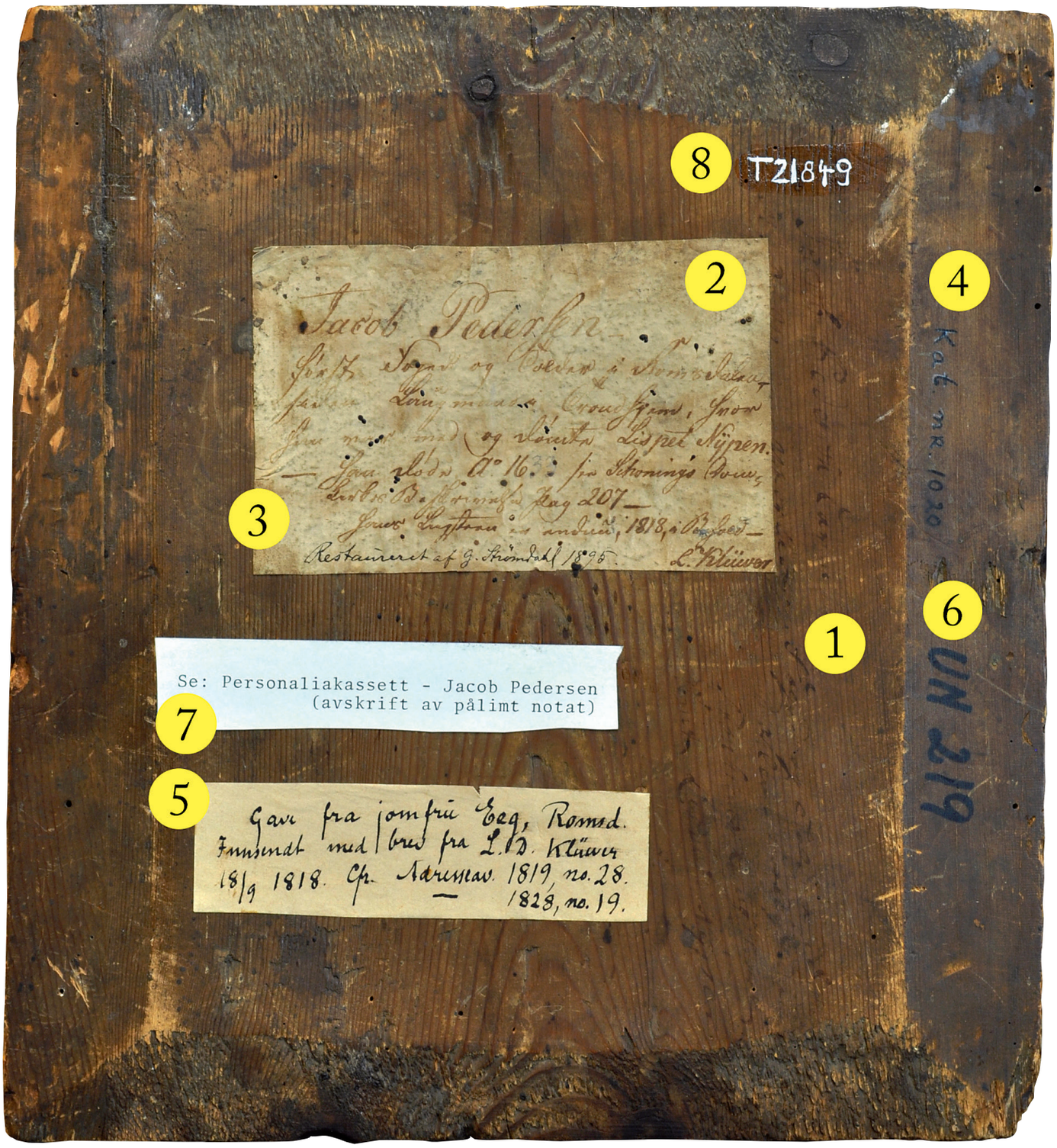

Portrettets bakside – med åtte innskrifter fra forskjellige perioder og personer:
1: ukjent kilde, 2: Lorentz Klüwer, 3: Karl Rygh, 4: ukjent kilde, 5. Theodor Petersen, 6: Mai Bye, 7: Mai Bye, 8. Ivonne Geisler.
Foto Ivonne Geisler, NTNU Vitenskapsmuseet

med håndskrift av Karl Rygh (Oldsaksamlingens bestyrer 1870–1915). «Restaureret af G. Strømdahl 1895». Mest sannsynlig er vedkommende kunstner Georg Fredrik Nielsen Strømdal (1856–1914) fra Christiania.

4. «Historisk udstilling i Trondhjem» i 1897 ble arrangert i forbindelse med byens 900-årsjubileum. Nummer 1020 i katalogen (4) var portrettet: «Jacob Pedersen, f. i Jylland, d. 1633, 97 Aar gammel (4), Lagdmand i Trondhjem og Jemtland 7/9 1609–1623. Han og hans Hustrus Ligsten findes i Domkirken (Se No 291 a) OM paa Træ, Brystbill.i ¼ Størr. «Restaureret af G. Strømdal 1895. Videnskabsselskabet» Nummer 291a henviser til det utstilte fotografiet av gravsteinen.

Trondhjems Historiske Forening ble grunnlagt samme år. To år senere fikk den eiendomsretten til blant annet kataloger og fotografier fra utstillingen. Foreningen fortsatte å fotografere blant annet portretter. Som resultat av dette laget DKNVS

Gravstein av Jacob Pedersen og Margrete Peders Dotter på Olavskapellet i Nidarosdomen. Foto Øystein Ekroll, Nidarosdomens restaureringsarbeider

albumet «Katalog over Videnskabsselskabets portrætmalerier m.m.». Der finner vi fotografier av Pedersens portrett før og etter restaureringen. Glassnegativarkiv til bildene oppbevares på Gunnerusbiblioteket.

5. Håndskriften på denne lappen (5) stammer fra Theodor Petersen (Oldsaksamlingens bestyrer 1915–1948). «Gave fra jomfru Eeg, Romsd. Innsendt med brev fra L.D. Klüwer 18/9 1818. Cfr. Adresseav. 1819, no 28–1828, no 19.»

I nummer 1819 no 28 av Adresseavisen (som den gangen het Trondhiems Adresse-Contoirs Efterretninger), på første side under «Bekjendtgjørelser», står det i forkortet versjon at «Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab har i det forløbne Aar modtaget som Foræring følgende Bidrag til Forøgelse af dets videskabelige Samlinger; Fra Jomfru Eeg: Laugmand Pedersens Portrait.» I avis no 19, 1828 finner man ikke noe som henviser til dette portrettet.

6. I begynnelsen av 1970-tallet ble utstillingene revidert på Antikvarisk avdeling. Alle utstilte gjenstander måtte ha et nummer for å gjøre dem tilgjengelige i kataloger. Enkelte gjenstander hadde mistet nummeret, mens andre ikke hadde fått noe nummer. For disse ble det laget en egen UN-katalog (Uten Nummer) (6). Mai Bye (administrasjonssekretær på Antikvarisk/Arkeologisk avdeling 1966–1986) har skrevet fortegnelsen for mange gjenstander fra nyere kulturhistorisk samling. Pedersens portrett fikk UN-nummer 219: Jacob Pedersen, lagmann. Maleri på treplate 26,5 x 24 cm. (Nr. 1020 i Katalog av 1897.) Deponert av Videnskabsselskapet.

7. Den nyeste lappen er maskinskrevet av Mai Bye: Se: Personaliakassett - - Jacob Pedersen (avskrift av pålimt notat) (7). Hun svarte i 1981 på brevet hvor senderen ønsket opplysninger og bilder av portrettet, og fortalte i dette brevet portrettets komplette historie.

8. DKNVS Museet ble del av Universitetet i Trondheim i 1984 og fikk navnet Vitenskapsmuseet. Eieren av Selskapets kulturhistoriske samling ble staten, og museet ble forvaltningsansvarlig. En stor del av denne samlingen består av bilder og malerier som etter hvert ble overført til Arkeologisk avdeling. I 1994 fikk portrettet museumsnummer, som ble skrevet på en papplapp og festet til maleriet. Dette nummeret er T 22849, og det var Ivonne Geisler som skrev det på baksiden (8). Nå trenger man ikke å feste flere informasjonslapper!

Dagens praksis er at når en gjenstand kommer til museet, får den et museumsnummer som skrives på gjenstanden og sikres med nummerlapp. Dette fungerer som identifikasjon og er en arkivnøkkel. DKNVS hadde ikke en slik ordning.

Forfattere

Leena Aulikki Airola er overingeniør ved Konserveringslaboratoriet ved NTNU Vitenskapsmuseet.
Ivonne Geisler er malerikonservator ved Konserveringslaboratoriet ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Vern, formidling og vedlikehold av kulturminner

Kulturminner eldre enn Reformasjonen, dvs. eldre enn 1537, er automatisk fredet i henhold til kulturminneloven. Samiske kulturminner eldre enn hundre år er også fredet. Grunnen kulturminnene ligger på er i utgangspunktet beslaglagt og kan ikke utnyttes på annen måte enn at man ivaretar kulturminnenes eksistens og deres kunnskapspotensial. Gjennom en årrekke har det vært drevet systematisk kartlegging av disse, for lettere å kunne ivareta det vernet som kulturminneloven foreskriver.

Ikke så lett å få øye på, men her ligger en tett samling med gravhauger og et trearmet anlegg som er fullstendig skjult av skog, som på kort tid har vokst seg stor i dette området. En bautastein på en av gravhaugene kan så vidt skimtes. Foto Kari Støren Binns

Et uvanlig og svært sjeldent gravanlegg på Refsnes, som vitner om langveis kontakter i jernalderen: En kultplass og et minnesmerke for en fremstående person? Tidligere var anlegget dekket av torv og knapt synlig. Illustrasjon Kari Støren Binns

Av Kari Støren Binns

Over en drøy 15-årsperiode er det blitt foretatt kontrollregistreringer av allerede kartlagte kulturminner i utvalgte prøvekommuner, der hensikten er å se i hvilken grad de blir ivaretatt og hvilken plass de har i folks bevissthet. Det vi ofte ser, er at kulturminnene i stor grad blir liggende urørt i områder der utbyggingspress og behovet for arealbruk er lite. Men de gror igjen, og i jordbruksdistrikter er områdene de ligger på, brakkjord. Dette er områder som gjerne benyttes til lagringsplass eller som søppelplass for avlagte jordbruksmaskiner. Skogsdriften er også en farlig fiende.

I mer tettbygde strøk kan kulturminnene bli liggende sammen med industriavfall, bli inneklemt i bebyggelsen eller drukne i trafikksystemer. De fredete sporene fra fortiden fører i hovedsak en anonym og lite påaktet tilværelse.

Menneskenes nedbrytning av kulturminnene er alvorlig nok, men den gjengroingen vi ser overalt, og som har økt påfallende i takt med klimaendringene, er en vel så stor trussel mot kulturminnebestanden. Kraftige rotsystemer spiser opp jordsmonnet og forstyrrer strukturene i bakken. I tillegg usynliggjør tettvokst skog og kratt det som ellers kunne gi gode stemningsopplevelser.

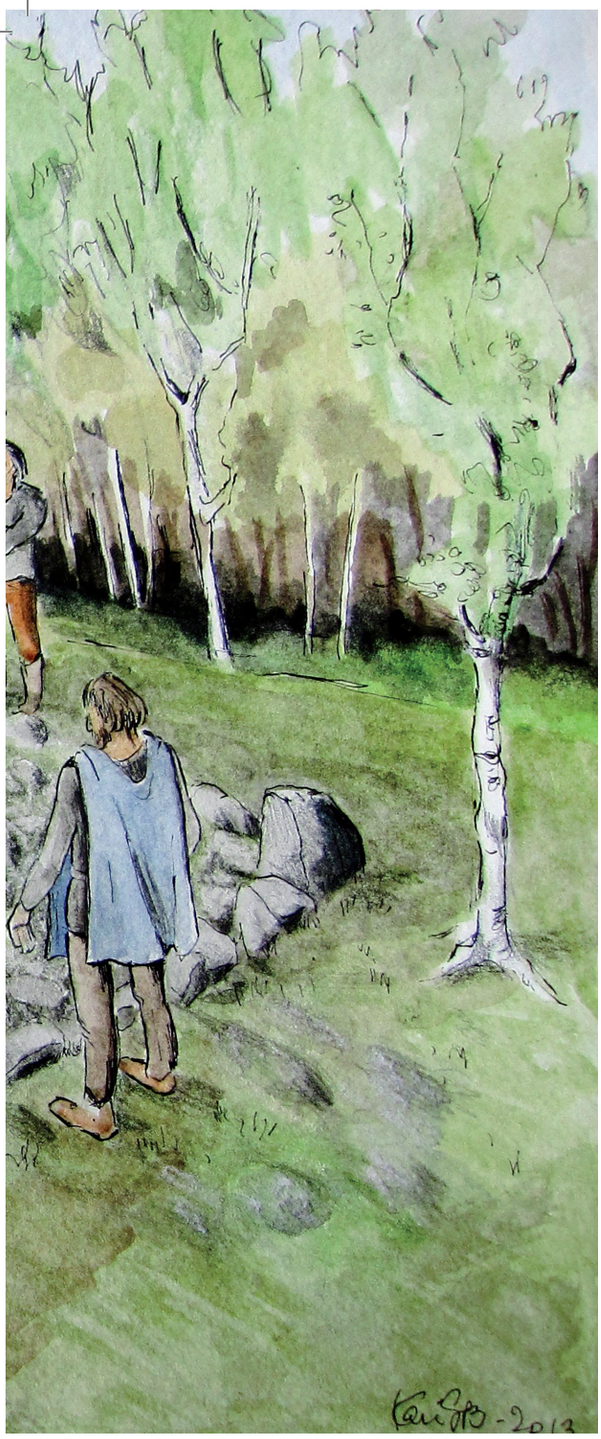

Skogsdrift i Tranamarka. Her er en hulvei fra jernalderen knapt synlig under vindfall og hogstavfall. Foto Kari Støren Binns

Engasjement fra lokale historielag har mye av æren for gjennomføringen av det nevnte Steinkjer-prosjektet. Blant lokalitetene er gravfeltet på Helge, der både skilt, parkeringsplass og god skjøtsel er på plass.

VEDLIKEHOLD OG OPPFØLGING

Beslaglegging og utgraving av arealer til bevaring av kulturminnebestanden er en stor investering, og derfor er det viktig at det gjøres en innsats for å vedlikeholde kulturminnene og å spre kunnskapen om de historiene disse formidler ved sin tilstedeværelse. Verdiene de representerer, bør nyttiggjøres i langt større grad enn det som er tilfellet i dag. Imidlertid kreves det en formidabel innsats fra det offentlige for å holde tritt med gjengroing og forsøpling av kulturminnene. En løsning må

En av de mange hendelsene på Rødøya som blir presentert i dette prosjektet er funnet av en sjelden og rik myntskatt gjort på gården Hamnøy. Finneren var grunneier og fisker Edvard Havnø, som gjorde en omfattende innsats for arkeologien på Helgelandskysten. Illustrasjon Kari Støren Binns

være å finne på lokalt plan. Ved å inngå avtaler om faste rutiner for vedlikehold med grunneiere, historielag og idrettslag burde en stor gevinst kunne høstes. Dersom grupper eller enkeltmennesker mot en viss godtgjørelse sørget for årlig vedlikehold av visse klart definerte kulturminneområder, ville mye være vunnet.

FORMIDLING

Kunnskap om kulturminnenes utsagnsverdi vil selvsagt virke inspirerende på dem som har dem i sin nærhet, samt øke respekten og styrke ønsket om at kulturminnene får et godt vern og god omsorg. Også på dette området har kulturminnevernet gjort for lite, og det krever da også både tid og ressurser – som det dessverre er altfor lite av. Men dette har bedret seg noe de senere årene. Her kan nevnes presentasjoner blant annet ved bruk av kulturstier, informasjonshefter, og nettsider, i tillegg til formidling gjennom bøker. Særlig har bruken av digitale hjelpemidler åpnet for flere muligheter og styrket formidlingsaktiviteten. Som eksempler på noe av det som har skjedd på dette feltet, vil jeg trekke frem noen prosjekter jeg selv mer eller mindre har hatt befatning med. Dette handler dels om skjøtsel og vedlikehold, dels om presentasjonsform.

I første omgang kan nevnes prosjektet «Fotefar mot Nord», der hver av landsdelens 103 kommuner har valgt hvert sitt kulturminne eller kulturmiljø, tilrettelagt enten med kulturstier, skilt eller utstillinger, og der samtlige er supplert med et informasjonshefte eller en brosjyre. I Brønnøy kommune ble det valgt et samlet kulturmiljø på nabogårdene Tilrem, Mo og Skåren med stedsrelaterte kulturminner fra bronse-, jern-, middelalder og nyere tid. Her ble det satt opp to hovedskilt og seks lokale skilt. I en tilstandsrapport som Nordland fylkeskommune utarbeidet for sitt fylke, med til sammen 45 kommuner, ble situasjonen i Brønnøy i 2008 vurdert som akseptabel. Men slik forholdene er pr. i dag, trenger samtlige skilt utskifting, og det mest sentrale av de to hovedskiltene er fjernet. Deler av området er overgrodd og til dels lite tilgjengelig. Når denne rapporten i 2010 viste at

situasjonen for femten kommuner var kritisk, og at en utbedring i ytterligere femten kommuner var nødvendig, sier det litt om hvor krevende oppfølgingen av slike tiltak er.

Prosjektet «Ti utvalgte kulturminnemiljøer i Steinkjer kommune» ble i prinsippet avsluttet i 2010. Dette gikk ut på at samtlige miljøer skulle presenteres i et hefte, og at det på hvert område skulle være ett til flere skilt, i tillegg til at hvert område skulle ha mulighet for parkering av minst én turistbuss. I skrivende stund har seks kommuner gjennomført dette, mens fire fremdeles mangler skilt og/eller parkeringsplass. Felles for de fleste områdene er tilgroing og til dels vanskelig tilgjengelighet.

I prosjekter som dette er mange parter involvert, og rolle- og ansvarsfordelingen er ofte noe uklar og gjerne for generelt definert. Én sak er selve etableringen og gjennomføringen av prosjektet. Da er gjerne interessen og engasjementet stort, de involverte partene kjenner sine oppgaver, og økonomien er noenlunde på plass. Noe annet blir det når årene går og hjulene skal holdes i gang. I denne fasen er det viktig å ha en langsiktig finansieringsplan. Den må være knyttet opp mot helt konkrete planer og gode rutiner for hver enkelt lokalitet, og her er ingen situasjon lik en annen. Sentralt i dette bildet står grunneieren. Som regel ligger kulturminnene på privat grunn og griper inn i den enkeltes disponering av egen eiendom. I tillegg til at de fleste kulturminnene ligger på fredet grunn og bruksmulighetene dermed er begrenset, kommer det til et nytt aspekt – nemlig økt trafikk til området. Derfor er det viktig at grunneieren involveres i prosjektet fra første stund og får medvirke i det som skjer.

Det er i det hele tatt de lokale ressursene som er avgjørende for at slike formidlingsprosjekter skal lykkes. Som det står i tilstandsrapporten fra Nordland fylkeskommune: «På generell basis kan det uttrykkes at i de tilfeller hvor det har foregått oppgradering eller vedlikehold […] har det vært på initiativ fra grunneier eller lokale ildsjeler.» Dette er en uttalelse jeg vil støtte fullt ut. I de fleste formidlingsprosjekter jeg har vært involvert i, er det lokale ildsjeler, interesserte grunneiere og ivrige lokallag som har vært initiativtakere, pådrivere og støttespillere. Dette har skjedd både uten særlig medvirkning, men også i godt samspill med kommune og fylkeskommune.

Et par eksempler på sistnevnte som er verd å trekke frem her, er en kultursti på Refsnes i Rissa kommune og et formidlingstiltak på Rødøya i Rødøy kommune.

Refsnes er en liten halvøy som stikker ut i Trondheimsfjorden, helt vest i kommunen. På et lite område ligger det en samling av kulturminner som spenner vidt, både i tid og funksjon. Her er det ikke bare gravanlegg, men også spor som vitner om næringsaktiviteter og andre samfunnsforhold. I samarbeid med grunneieren har fylkeskommunen anlagt stier som forbinder alle poster med hverandre. Det er satt opp informasjonsskilt og – ikke minst – alle skilt og skilttekster er digitalisert, slik at de som vandrer på kulturstien, kan få tilgang til utvidet og mer detaljert informasjon gjennom mobiltelefonen.

På Rødøya har lokale krefter satt i gang prosjektet «Opp i dagen», som går ut på å bruke øyas historie for å skape identitet og stolthet over egen hjemplass, og å kunne utvikle interessante og opplevelsesbaserte aktiviteter for reiselivet. Dette har skjedd i et fruktbart samarbeid både med fylkeskommunen og landsdelsmuseet Tromsø Museum, og har blant annet resultert i produksjon av et informasjonshefte, en reproduksjon av en steinalderbolig, utstillinger og oppsetting av flere informasjonsskilt. I samarbeid med universitetsbiblioteket i Trondheim er det også produsert en video om Leidangsordningen, sett fra Rødøyas synsvinkel.

Lokalmuseene spiller også en viktig rolle i formidlings- og skjøtselsarbeidet. Fra egne erfaringer vil jeg nevne Det lokale museet i Leirfjord som bidro til økt interesse for fortiden og innlevering av flere funn som bønder hadde liggende rundt om på gårdene, Meråker bygdemuseum som stimulerte til nærmere undersøkelse av en svær haugformasjon utenfor museet, og museet i Kabelvåg som klargjorde hvilken betydning det gamle fiskeværet i Vågar fikk for utviklingen av landsdelen.

Disse få eksemplene viser den viktige rollen lokale krefter spiller for at kulturminnene som omgir oss, skal synliggjøres og bli en del av folks bevissthet og tilhørighet. Nå har det i økende grad blitt en tendens til sammenslåinger og sentraliseringer av samfunnsinstitusjoner som skolevesen, helsesektor, politietat etc., og museene slipper heller ikke unna denne prosessen. Lokale museer som ofte har vokst frem ved dugnadsarbeid, nedlegges, og ildsjeler som tidligere ble fanget opp – blant annet i forbindelse med den tillitsmannsordningen landsdelsmuseene praktiserte – er blitt mindre synlige og har ofte vanskelige arbeidsforhold. Sentralinstitusjoner og etater er underlagt formaliserte rammer som kan vanskeliggjøre et smidig og uformelt samarbeid med lokalmiljøene, både med hensyn til tid og økonomi. Dette burde likevel ikke være til hinder for at lokale krefter kan få en formell status og en etablert kontaktflate mot institusjonene, noe som vil gi dem større slagkraft og autoritet i det frivillige arbeidet de utfører.

Lesetips

Binns, Kari Støren, 1991. Vern av faste fornminner – om kartlegging av fredete kulturminner for økonomisk kartverk. *Spor* 1990/1.

Binns, Kari Støren 2000. I møte med maktene. Kulturminnene på Tilrem, Mo og i Skåren. *Fotefar mot nord* 17. Sentraltrykkeriet Bodø

Binns, Kari Støren 2010. *Veiviser til 10 utvalgte kulturminnemiljø i Steinkjer kommune*. Design trykk AS, Steinkjer.

Binns, Kari Støren 1998. Fortidens minner i dagens landskap. Status for fredete kulturminner i Trondheim kommune, Sør-Trøndelag 1997. *Oppdragsmelding* 094. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning. Strindheim trykkeri, Trondheim.

Binns, Kari Støren 2000. Fortidens minner i dagens landskap. Status for fredete kulturminner i Grong kommune, Nord-Trøndelag 1999. *Oppdragsmelding* 096. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning. Kopisentralen AS, Oslo.

Prestvold, Kristin 2010. *Prosjektplan for Refsnes* 2010–2012. http://www.kulturminna.no/

Forfatter

Kari Støren Binns er arkeolog og illustratør. Hun har i en årrekke arbeidet ved NTNU Vitenskapsmuseet og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU).

Pilegrimar på veg til den heilage stad. Illustrasjon av William Digulleville (1295–1380?). Frå 1400–1410.

Forteljingar om ferder til Roma er vanlege å finna som innslag i den norrøne prosalitteraturen – så vanlege at vi gjerne kan kalla dette med ferda til Roma for eit litterært topos i denne litteraturen. Mange sagaer endar såleis med at hovudpersonanne dreg på pilgrimsferd til dette store målet for å sona sine synder.

Reiseguide frå 1100-talet:

Til Romaborg og Jorsal

Innleiing og omsetjing ved Jan Ragnar Hagland

Pilegrimsreiser, krosstogsreiser eller reiser i det heile, fanst det i europeisk mellomalder ei rad såkalla «itinerarium» for, det vil seia skildringar av vegen med avstandar mellom moglege stoppestader undervegs m.m. Slike itinerarium vart nedskrivne for reiser til sentrale pilegrimsmål som St. Iago de Compostela, Jerusalem og Roma. Dei kunne vera på latin eller på folkespråka.

På norrønt vart ei slik «reisehandbok» kalla ein leiðarvísir – det vil seia ein tekst som «viser vegen», kanskje nærmast det vi i dag ville kalla ein reiseguide. Den eldste og mest omfattande teksten av dette slaget som er bevart frå nordisk område, er skriven på norrønt og er rekna for å vera forfatta av den islandske abbeden Nikolás Bergsson. Teksten gir opplysningar om reiseruta frå Island via Noreg og Danmark til Roma og vidare til Jerusalem. Nikolás kom etter det islandske annalar kan fortelje, attende til Island frå utanlandsferd i 1154 og vart abbed på klosteret Munkaþverá på Nord-Island året etter. Han døydde i 1159, og ein reknar med at reiseguiden var nedskriven ein gong mellom 1155 og 1159:

NEDSKRIVEN ETTER DET ABBED NIKOLÁS SA FØRE

Så er sagt at det kring Island skal vera sju døgers segling ved rask bør og når vinden skiftar slik det trengst, for ein kan ikkje ha same vindretninga heile tida. Såleis også mellom Island og Noreg – det er rekna å vera like langt. Frå Noreg må ein først fara til Ålaborg (Ålborg) i Danmark. Pilegrimar til Rom reknar at det frå Ålaborg er to dagars ferd til Vebjorg (Viborg) og så ei vekes ferd til Heidaby. Då er det kort veg til Slesvik. Så er det ei dags ferd til Ægesdør (elva Eider, som renn frå Kiel i Tyskland til Nordsjøen). Der møtest landa Danmark, Hollsetuland

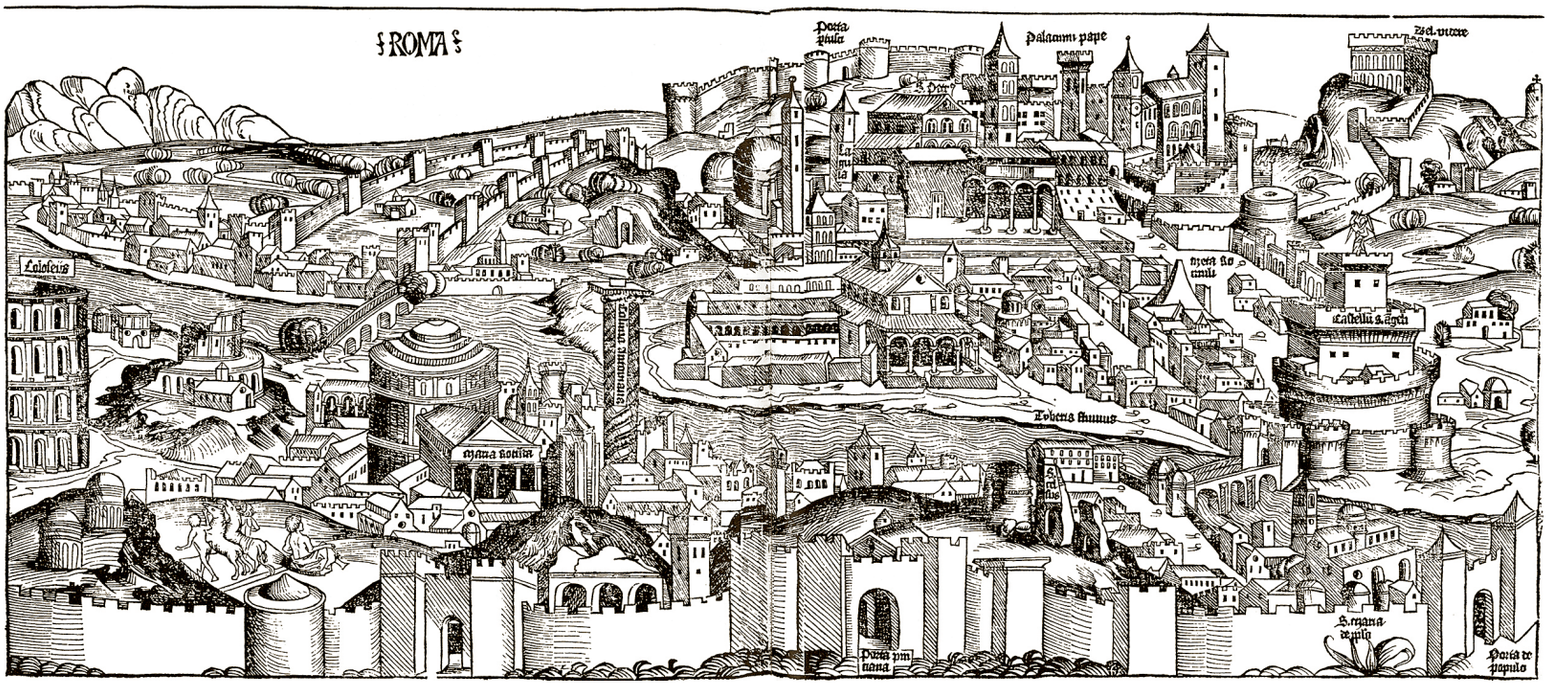

Roma omkring 1490. Tresnitt frå Hartmann Schedels Weltchronik (utgjeve i Nürnberg 1493). Dette er ein av dei mest berømte realistiske byteikningane i Schedels verk. Ukjend teiknar.

(Holstein), Saksland og Vendland. Då er det ei dags ferd til Heitsinnaby i Hollsetuland (Itzehoe i Holstein). Deretter fer ein over Sakselva (Elben) til Stoduborg (Stade i Niedersachsen).

I Saksland er folket fint og velseda, og nordbuarane tek der opp mykje dei kan endra på hjå seg. I Stoduborg er det bispestol ved Mariakyrkja. Så er det to dagars ferd til Ferduborg (Verden). Då er det kort veg til Nyjuborg (Nienburg). Så er det Mundiuborg (Minden). Der er det bispestol ved Peterskyrkja.

No skiftar tungemåla. Deretter er det to dagars ferd til Paddubrunn (Paderborn). Der er det bispestol ved Liboriuskyrkja, der Liborius ligg gravlagd. Så er det tre dagars ferd til Meginzuborg (Mainz), og mellom dei stadene ligg det ein landsby som heiter Kiliander (kan vera Kilienstädten ved elva Nidda). Der ligg Gnitaheid der Sigurd drap Fåvne (stadnamnet er elles berre kjent frå Volsunga saga og fire eddadikt, men aldri med nærare geografisk heimfesting der).

Ei anna leid frå Stoduborg er det å fara austre vegen gjennom Saksland til Horsafell (Harsefeld) og derifrå til Valsoborg (Walsrohe), så til Hanbruinnborg (Hannover) og så til Hildisheim. Der er det bispestol, og der ligg den heilage Guhardus gravlagd. Deretter til Gandursheim, så til Fridlar (Fritzlar) og så til Arinsborg (Arnsburg). Då er det ikkje langt til Meginzuborg der vi før fór. Desse to hovudvegane fer nordbuarane, og farvegane kjem saman i Meginzuborg om ein nyttar ei, og dei fleste gjer dét.

Ei anna leid ein kan fara til Rom frå Noreg (går til Frisland) til Deventer eller Trect (Utrecht). Der tek ein stav og skreppe og vigsling til Rom-ferda. Frå Trect er det seks dagars ferd til Kølnisborg, der det er erkebispestol ved Peterskyrkja. Frå Køln-biskopen skal keisaren taka vigsle i den kyrkja som heiter Aqvisgrani (domkyrkja i Aachen).

Frå Køln er det ni gadleider opp langs Rhin til Meginzuborg. Der et det erkebispestol ved Petri og Pauli kyrkje. Så er det ei dagsferd til Spiro (Speier), der det er bispestol ved Mariakyrkja, og så ei dagsferd til Selsborg (Selz). Deretter er det ei dagsferd til Stransborg (Strassbourg), der det er bispestol ved Mariakyrkja, så tre dagsferder til Boslaraborg (Basel). Etter det fer ein frå Rhin ei dagsferd til Solatra (Solothurn). Så er det ei dagsferd til Vivilsborg (Wiflisburg, eller Avenches i Sveitz). Ho var stor før Lodbroks-sønene braut henne ned, men no er ho lita.

Så er det ei dagsferd til Fivizuborg (Vevey ved Genfersjøen). Ho ligg ved Marteinsjøen. Der kjem leidene saman for dei som dreg sør over Mundio-fjella (fjellovergangen ved St. Bernhard), frankarar, flamlendarar, keltarar, anglarar, saksarar og nordbuarar. Då er det ei dagsferd til Mauriciusborg (St. Moritz eller St. Maurice). Der ligg han gravlagd (St. Mauricius – hærførar massakrert under keisar Diokletian, d. 305 e.Kr.), med heile hæren sin på seks tusen seks hundre og sekstiseks mann. Der ligg Peters-kastellet. Frå Mauriciusborg er det to dagsleider til Bjarnhards-spitalet. Det er langt oppe i fjellet. Opp på Mundio ligg Peters-spitalet. Der er det ofte snø på steinane og is på vatnet ved Olavs-messe om sommaren. Sør for Mundio likk Trælatorp (Etroubles).

Så kjem Augusta (Aosta), ein god by. Der er det bispestol ved Ursus-kyrkja, der han ligg gravlagd. Så er det Marteinskamrar (Camera = ei innsnevnring i dalen ved Ponte San Martino), og så Jovurøy (av norrønt jofurr = fyrste. Fyrsteøya = Ivrea). Mellom denne og Augusta er det to dagsreiser. Deretter er det ei dagsferd til Fredsæla (Vercelli). Der er det bispestol ved Eusebius-kyrkja,

Pilegrimar på veg til Den heilage stad. Illustrasjon av William Digulleville (1295–1380?). Etter bønneboka til Johannette Ravenelle. Frå 1400–1410.

der han ligg gravlagd. Så er det ei dagsferd til aust frå Roma-vegen til Melansborg (Milano).

Om du fer Roma-vegen rakt fram, då er det ei dagsferd til Papøy (Pavia). Der er det keisarstol ved Siruskyrkja, og der ligg han gravlagd. Der voks biskop Martinus opp, og han har ei hovudkyrkje der.

Så er det ei dagsferd til Plazinza (Piacenza), og der er det bispestol ved Mariakyrkja. Mellom Papøy og Plazinza renn det ei stor elv som heiter Padus (Po). Då kjem ein til leia for dei som fer Ilians-vegen. Sør for Plazinza er det ei dagsferd til Domnaborg (Borgo San Donnino), og på vegen dit ligg Eiriksspitalet. Så er det ei elv som heiter Tar (Taro). Ho har mykje og klårt vatn og vert aldri urein eller grumsut, for all lort og skit ein kastar ut i henne, søkk der til botnar. Der sør ligg Társborg (Borgotaro). Så lyt ein fara over eit fjell som heiter Munbard (Appenini). Langbardaland heiter landet sør frå Munbard og nord til Mundio. Den eine enden av Mundiofjellet kjem ned i havet vest i Styrioland (landet rundt elva Stura), den andre aust i Feneyjabotnen (Venezia).

På Munbard ligg Crucis-marknaden og Frakkaskålen (vanskeleg å plassera sikkert i dag). Så kjem Montreflar (Pontremoli). Då er det ei dagsferd til Mariegilde (kan vera i hamnebyen Spezia). Så kjem Luna, der Luna-sandane ligg inntil byen. Det er ti mil å fara over dei fagre sandstrekningane, og det ligg byar på alle kantar, der det er vidt utsyn. Mellom Mariegilde og Luna ligg Stephanusborg (må vera San Stefano ved Magra-elva) og Mariuborg (sannsynlegvis Sarzana som har ein katedral som tidleg var vigd til St. Maria). På Luna-sandane hevdar somme at ormegarden ligg der Gunnar vart sett (frå Edda-diktet Atlakviða). Så er det sørover frå Kioformunt (uidentifisert stad, kanskje Capriglia i Pisa-provinsen).

I Luna kjem vegane frå Spania og Jacobsland (Galicia) saman. Det er ei dagsferd frå Luna til Luka (Lucca), der det er bispestol ved Mariakyrkja med krusifikset som Nikodemus lét gjera etter Gud sjølv. Det har tala to gonger – den eine gongen gav det skoen sin til ein fattig mann, den andre gongen bar det vitne for ein utstøytt mann.

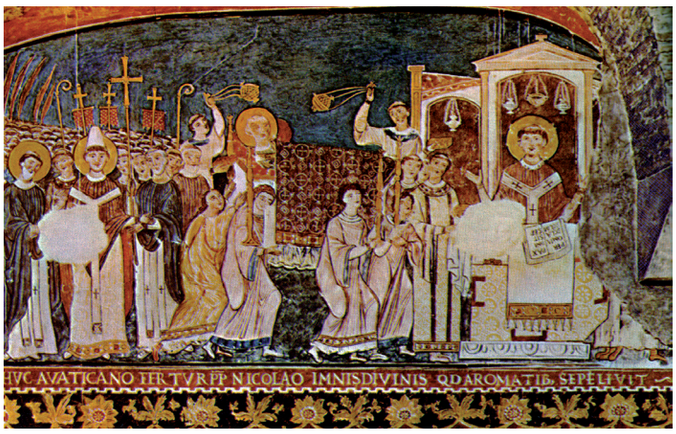

Relikviar betydde mykje for kyrkjene. Brørne St. Cyril og St. Methodius bringar lekamen av paven og martyren St. Clement til kyrkja San Clemente i Rom. Freskomaleri frå 11. hundreåret.

Sør for Luka ligg ein by som heiter Pisis (Pisa). Dit fører kjøpmenn storskipa sine frå Grekland og Sikiløy, menn frå Egyptaland, syrlendske og afrikanske menn. Sørafor der ligg ein by som heiter Arnblakk (kanskje der elva Arno deler seg i Arno nero og Arno bianco – Arnblakk?). Så kjem Mathildespitalet (kanskje etter markgrevinne Mathilda av Toscana, d. 1115). Ho løyste seg frå Montekassin (Monte Cassino) ved å reisa eit hospital der alle skal gjevast tilhald om natta. Deretter er det Sanctinusborg (kanskje Borgo San Genesio), så Martinusborg (truleg Borgo Marturi) og Semunt (?) og så Lamgasyn (Siena). Der er det bispestol ved Mariakyrkja, og her er det svært vakre kvinner. Det er tre dagsreiser dit frå Luka og ei dagsferd derifrå og til Klerkaborg (San Quirico) og endå ei til Hangandaborg (Acquapendente). Så fer ein over eit fjell som heiter Clemunt. Oppå dét ligg det eit kastell som heiter Mala Mulier – vi kallar det Vondekona – med eit folk av verste slag. Hangandaborg ligg sør for Clemunt. Derifrå og nord til Munbard heiter landet Tuscia (Toscana). Då er det tolv mil til Kristinaborg, der Kristina ligg gravlagd, og der det er spor etter henne. Så er det åtte mil til Flaviansborg (Montefiascone i Viterbi-provinsen) og så ei dagsferd til Boternisborg (Viterbo) der Didriksbadet er. Derifrå er det ti mil til Store Sutaran og så ei dagsferd til Litle Sutaran (truleg Sutri). Han ligg ved Feginsbrekka (truleg pilegrimsnamnet på Monte Mario), som ligg ved Romaborg på nordsida.

Så er sagt at Rom har ei lengd på fire mil og ei breidd på to. Det er fem bispestolar der. Den eine er ved Johannes døyparens

kyrkje. Der kan ingen syngja messe ved høgaltaret med lågare vigsel enn lydbiskop (underbiskop for erkebispen). Det er pavestolen.

Der ligg Kristi blod og kledet åt Maria og ein stor del av beina åt Johannes døyparen, og der ligg Kristi omskjering og mjølk frå brysta til Maria, noko av Kristi tornekrans og av kjortelen hans og mange andre heilagdomar i varetekt i eit stort gullkar. Den andre bispestolen er ved Mariakyrkja. Der skal paven syngja messe juledag og påskedag. Den tredje er ved Stephani og Laurentiikyrkja. Der skal paven syngja messe åttande dag jul og ved deira eigne høgtidsdagar. Og mot aust derifrå er det to mil til Agneskyrkja (San Agnese fuori, via Nomentana). Ho er den gildaste i heile byen, henne lét Constantia, dotter til kong Constantin, byggja då ho før han tok ved trua. Ho bad om lov til å byggja Agneskyrkja, og kongen gav henne løyve til å gjera det utanfor byen, etter råd frå pave Sylvester.

Derifrå er det fire mil gjennom byen vest til den porten som heiter Ante Portam Latinam, der kyrkja åt apostelen Johannes ligg. Frå Johanneskyrkja (San Giovanni a Porta Latina) er det kort til den hallen kong Diokletian åtte (Caracallas termer). Så kjem Mariakyrkja (San Maria in Domnica), så kyrkja åt martyrane Johannes og Paul (San Giovanni e Paolo). Dei var hirdmenn hjå Constantia. Så kjem den store og herlege Allehelgenskyrkja (San Maria rotunda), som er open ovantil liksom Pulkrokyrkja i Jerusalem er det. Vest for byen ligg Pålskyrkja (San Paolo fuori). Der er det munkekloster med borgmur utanom som går frå Rom. Der er den tilhaldsstaden som heiter Catacumbas (katakombane).

Alt dette er utanfor Tifer, som renn gjennom byen Rom. Denne heitte Albana i gamle dagar. Crescentiuskastellet (Castello San Angelo) er det høgaste i byen på denne sida av elva og er sers gildt og sterkt. Så kjem det store og svært lange kauphuset (ein slags basar) åt apostelen Peter, så den gilde, svært store og herlege Peterskyrkja. Det er full løysing frå synd og naud for menneske frå heile verda. Ein skal gå austanfrå inn i Peterskyrkja, der altaret er midt i kyrkja. Der er kista åt Peter under altaret, og der sat han i mørkestova. Peterskyrkja er fire hundre og seksti fot frå inngangsdøra og til altaret og to hundre og tretti fot brei, og om lag der høgaltaret no står, stod krossen Peter vart pint på. I dette høgaltaret er halvdelen av beina etter Guds apostlar Peter og Paulus; andre halvdelen av beina etter dei to er i Pålskyrkja. I høgaltaret er det gøymt tjuefem bein etter dei av Kristi læresveinar som følgde Peter til Romaborg. I Peterskyrkja er alteret til pave Sylvester, der han ligg gravlagd. Gregoriusaltaret i Peterskyrkja er der han ligg gravlagd. Peters nål (obelisk, som seinare vart plassert på Piazza di San Petro) er utanfor på vestsida.

Sannordige menn har sagt som så at ingen er så kunnig at han for visst veit om alle kyrkjene i Romaborg. Det heiter Roma nordafor Tifer og Latran sørafor, alt saman er likevel Romaborg. Derifrå er det ti mil til Tusculum (truleg det gamle namnet på Frascati). Då er det ei dagsferd til Florenciusborg og endå ei til Separansborg (Ceprano). Der renn elva Garileam (Garigliano), som skil Romverjariket og Sikiløyariket. Sørafor den ligg Campania eller Pull (Apulia) og nordover Italia. Da er Aquinaborg tolv mil frå Seprani, og så er det seks mil til fjellet Montakassin (Monte Cassini). Der er det eit stort og gildt munkekloster med by omkring der det er ti kyrkjer. Benedictikyrkja er den ypparste der, og i den kan ingen kvinner komma inn. Der ligg Martinuskyrkja, som Benedictus lét byggja, der fingeren til apostelen Matheus og armbeinet til biskop Martinus er. Der ligg Andreaskyrkja og Mariakyrkja, Stephanuskyrkja og Nicholaskyrkja. Så er det to dagsreiser til Kapa (Capua).

Germanusborg (Cassino, tidlegare San Germano) ligg då nærast Montekassin. Så er det to dagsreiser til Benevent (Benevento ved Via Appia), som er den største byen i Pull. Sørvest derifrå ligg Salerniborg (Salerno). Der er det svært gode lækjarar.

Sepont (Sipotum – her hoppar skildringa altså utan vidare over til austkysten av Italia) ligg under Mikjalsfjellet (Monte Gargano), er tre mil i breidda og ti mil i lengda og når opp på fjellet. Der er Mikjalshelleren og ein silkeduk som han gav dit. Då er det ei dagsferd til Barl (Barletta) og så seks mil til Traon (Trani). Deretter fire til Bissenoborg (Bisceglia), fire til Malfetaborg (Molfetta) og fire til Ivent (Giovinazzo). Då er det seks til Nicholas i Bar (Bari), der han ligg gravlagd.

Ein annan og vestlegare veg til Kapa går frå Romaborg til Albanusborg (Albano Laziale). Derifrå fer ein til Flajansbrua (utan tvil feilskrift for Trajansbrua, norrønt bru = stokkelagd veg), der er ei tre vekers ferd frå ende til annan og brua er lagt over myr og gjennom skogar. Det er eit framifrå menneskeverk, og ein fer ei full dagsreise gjennom skog der det er uframkommeleg for kvart eit steg utanom Flajansbrua. Så kjem Terentiana (Terracina). Den braut romarane ned, og byen er no liten. Så er det Fundiana (Fondia) og så Gaida (Gaeta). Då er det to dagars ferd til Kapa. Så fer ein til Benevent, og sør for den ligg Manupl og så Brandeis (Monopoli og Brindisi).

I havbukta inn derifrå ligg Fenøyane (Venezia). Der er det patriark-stol, og der er heilagdomane etter Markus og Lukas. Kort frå Duracur (Dyrrhachium eller Durazzo i Albania) ligg Mariehamn (truleg Kassiopo på nordsida av øya Korfu). Så kjem Visgardshamn (Porto Guisgardo på øya Kephalonia) og så Engelsnes (Cap San Angelo, Peleponnes). Då er det kort til øya Paciencia (Sapienza på sørvestkysten av Peleponnes) og til Sikiløy (kan vera øya Cerigetto, mellom Cerigo og Kreta). Der er det jordeldar og kokande vatn liksom på Island.

Så kjem ein by som heiter Martini og ligg i bulgararane sitt land. Så seglar ein til ei øy som heiter Ku (Kos). Der kjem vegane frå Pull og frå Miklagard saman. Det vert mot nordaust frå Pull, men sør i havet til Krit (Kreta). Sør for Ku ligg ei øy som heiter Roda (Rhodos). Då skal ein segla over til Grekland og til Raudekastellet (øya Kastellorizon). Så kjem Patera. Der vart biskop Nicholaus fødd, og der står skolen hans framleis. Deretter er det Mirreaborg (Myra), der var han biskop. Då er det kort til Jalandanes i Tyrkland (Cap Gelidonya). Då er det eit to døgers havstykke til Kiper (Cypros). Der går det inn ei havbukt som nordbuarane kallar Atalsfjord og grekarane Gulfus Satalie (etter byen Antalya, tidlegare Adalia).

På Kiper er det ein by som heiter Beffa (Paphos). Der ligg det fast ei hersamling av væringar, og der døydde danskekongen Eirik Sveinsson, bror til Knut den heilage (kong Erik Ejegod, som døydde på ei reise til Det heilage land i 1103). Han la gods til Luka (Lucca i Italia) slik at kvar ein mann av dansk tunge utan vederlag skulle kunna drikka rikeleg med vin. Han lét også gjera

Den romerske keisaren Titus øydelegger Jerusalem i år 70 e.Kr. Av den skotske målaren David Roberts (1796–1864).

eit hospital åtte mil sør for Plazinzoborg, der alle vert gjevne opphald. Honom gav paven lov til å flytta erkepispestolen frå Saksland til Danmark. Frå Kiper er det eit to døgers havstykke til Akersborg (Acre, Akka), som ligg i Jorsalaland og før heite Tholomaida (Ptolemais). Så kjem Chafarnaum, så Cesarea og så Jaffa. Den kristna jorsalakongen Baldvin og den norske kongen Sigurd Magnusson (Sigurd Jorsalafar, 1103–30).

Så kjem Askalon, som ligg i Serkland og er heidensk. Aust for Akersborg ligg Syr, så Seth, så Tripulis og Lic (Tyrys, Saïda, Tripolis, Latakia). Der går det inn ei havbukt som vi kallar Anthekiofjorden (fjorden ved Antiocia eller bukta ved byen Alexandrette i Tyrkia). I botnen på den ligg Antiochia, der apostelen Peter sette patriarkstolen sin. Alle desse byane ligg i Syrland.

Gallilea-heradet ligg oppe i landet frå Akersborg. Der er det eit stort fjell som heiter Tabor, der Moses og Elias openberra seg for apostlane. Så kjem Nazaret, der engelen Gabriel møtte Maria, og der vart Kristus oppfostra til han var tjuetre vintrar gammal. Så kjem ein landsby som heiter Gilin (Jenin). Deretter kjem Johanneskastellet som tidlegare heitte Samaria. Der vart heilagdomane etter døyparen Johannes funne, og der er Jacobsbrunnen, som Kristus bad kvinna om å gi seg drikke av. Så kjem Nepel (Nablus) – ein stor by. Så kjem ein by som heiter Casal og Maka Maria (truleg ein by litt under to mil nord for Jerusalem; han vart i korsfarartida kall Mahomeria).

Då går det oppover til Jorsalaborg, som er den gildaste av alle byar i heile verda. Om den vert det sunge overalt i heile den kristne verda, for der kan ein enno sjå stormerkelege ting etter Kristi pinsle. Der er kyrkja med Herrens grav og staden der Kristi kross stod. Der kan ein klårt sjå Kristi blod på steinen, som om det nyleg hadde blødd, og slik vil det vera til dommedag. Der får folk lys ned frå himmelen påskeaftan. Ho er kalla Pulkrokyrkja (gravkyrkja, Sepulchro) og er open ovanom grava. Det er midt i verda, og der skin sola rett ned frå himmelen ved Johannesmesse. Der ligg hospitalet åt døyparen Johannes, det gildaste i heile verda. Der ligg Davidstårnet. I Jerusalem ligg òg Herrens tempel og Salomos tempel. Sørvest for Josalaborg ligg det eit fjell som heiter Synai. Der kom Den Heilage Ande over apostlane, og der fekk Kristus seg mat skirtorsdag aftan, og bordet der han fekk mat, står der enno.

Fire mil mot sør ligg Bethleem, ein liten og vakker by. Der vart Kristus fødd. Derifrå er det kort til Bethania-kastellet, det Kristus reiste Lazarus opp frå dei daude. Søraust for Jorsalaborg ligg det vatnet som heiter Daudehavet. Der søkkte Gud ned to byar, Sodoma på hi sida og Gomorra på denne, og der renn Jordan gjennom og blandar seg ikkje med vassmengdene, for ho har eit svært heilagt vatn. Aust for byen er det eit fjell som heiter Mons Olivetti, og der steig Kristus opp til himmelen. Mellom fjellet Olivetti og Jorsalaborg er det ein dal som heiter Vallis Josaphat. Der ligg grava til dronning Maria.

Så er det eit langt stykke til Querenciumfjellet (Deir el Quruntul); der fasta Gud, og der freista Djevelen han. Der ligg Abrahamskastellet, og der låg Jeriko. Der er Abrahamsslettene. Då er det kort til Jordan-elva, der Kristus vart døypt. Ho renn frå nordaust mot sørvest. Der på utsida av elva ligg Rabitaland (Arabia) og på denne sida Josalaland, som dei kallar Syrland. På elvebakken ligg eit lite kapell; der tok Kristus av seg kleda sine, og difor vart kapellet bygt for å vitna om den staden sidan. Om ein mann ligg på open slette ute ved Jordan og set kneet sitt opp, legg neven oppå og reiser tommelfingeren opp frå neven, då er Nordstjerna å sjå over dét – så høgt og ikkje høgare.

Utanfrå Jordan er det ei god fem dagars ferd til Akersborg, og derifrå eit fjorten døgers havstykke til Pull, det er atten hundre mil, og så fjorten dagars gange frå Baar til Romaborg, ei lita seks vekers ferd sørfrå til Mundio, og tre nord til Heidaby.

Men langs den austlegare Iliansvegen er det ei ni vekers ferd. Frå Heidaby til Vebjorg er det sju dagar. Då er Skoduborgå midtvegs. Frå Vebjorg er det to dagars ferd til Ålaborg

Denne vegvisar og liste over byar og all denne kunnskap er nedskriven etter det abbed Nikolás sa føre; han var både vitug og vidgjeten, minnug og mangvis, rådvis og rettskaffen, og her sluttar denne framstillinga.

Denne teksten av Nikolás Bergssons Leiðarvísir finst best bevart i eit handskrift frå 1387 – AM194,8vo i handskriftssamlinga ved Det Arnamagnæanske Institut i København. Omsetjing er ved professor emeritus Jan Ragnar Hagland. Teksten har tidlegare vore trykt i serien Småskriftserien nr. 20, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag, 2003. Innleiinga er korta ned i denne utgåva.

Boktips

Marianne Vedeler og Ingunn Marit Røstad (red.): Smykker. Personlig pynt i kulturhistorisk lys

Smykker er private, og samtidig på utstilling. Et smykke representerer både økonomisk og kulturell kapital – men det kan også utgjøre et enda mer verdifullt minne. For folk verden over har personlig utsmykning vært viktig. Derfor handler en stor del av kulturarven om nettopp det å pynte seg. Arkeologiske og etnografiske samlinger er fylt med smykker og personlige gjenstander som er brukt til hverdags, til fest og i ulike religiøse og tradisjonelle ritualer. Hvem pynter man seg for? Og hvorfor? Denne boka handler om personlig utsmykning. Det kan være smykker fra steinalderen, antikken, jernalderen og middelalderen til gullsmykker i dagens Zanzibar og i India. At et våpen kan oppfattes som et smykke, er kanskje ikke selvinnlysende, men sverdet var faktisk det flotteste mannssmykket i vikingtiden. Andre tema i boka er smykker brukt i religion og magi samt portrettmedaljonger som ble populære i Norge fra midten av 1700-tallet. Forfatterne har også sett på forfalskning og etterlikning av smykker. Historiske oppskrifter som beskriver manipulering med smykkesteiner og metaller, sammenliknes her med dagens fremstilling av kunstige smykkesteiner.
Boken er utgitt av Museumsforlaget og koster kr 390.

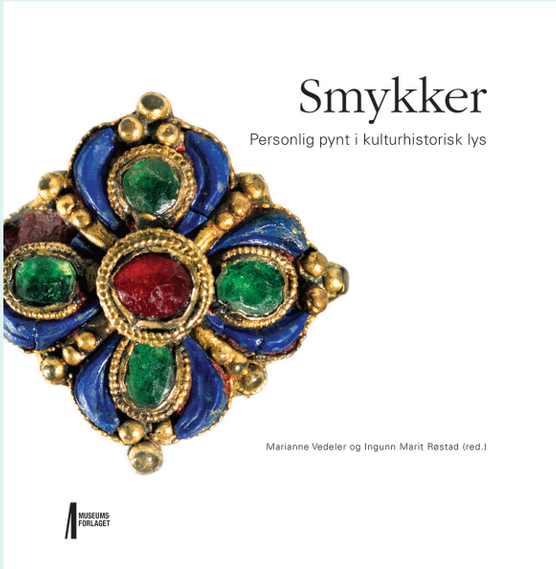

Jon Anders Risvaag, Ragnhild Berge og Terje Brattli (red.): Inn i fortida – ut i verden – i museet

Seminaret Inn i fortida – ut i verden – i museet! ble arrangert 13.–14. oktober 2011 i anledning 60-årsdagen til daværende direktør ved NTNU Vitenskapsmuseet, professor Axel Christophersen. Seminaret gjenspeilet Christophersens brede faglige fokus gjennom tre tema: empiriske og teoretiske tilnærminger til urban og historisk arkeologi, arkeologi i og med fremmede kulturer og i konfliktområder, og museumsinstitusjonenes muligheter for og utfordringer med å bidra til utviklingen av arkeologifaget. Sytten foredrag ble holdt under seminaret, og tretten av disse er presentert i denne boka. Bokserien Vitark er en bokserie som utgis i samarbeid mellom NTNU Vitenskapsmuseet, seksjon for arkeologi og kulturhistorie og Museumsforlaget. I denne serien presenteres ny nordisk forskning på arkeologifaglige problemstillinger.
Boken er utgitt av Museumsforlaget og koster kr 350.

Steinar Imsen: Land og folk i den norrøne verda 900 til 1450 (UTSYN)

I forskinga om rikssamling og statsutvikling i Noreg har det lenge vore diskutert når nordmennene blei ein nasjon. Ytterpunkta i diskusjonen har på den eine sida vore tradisjonalistane som hevdar at nordmennene er ein gammal nasjon. Dei er blitt skulda for essensialisme. På den andre sida står modernistane; dei meiner den norske nasjonen meir eller mindre vart konstruert av historikargenerasjonane etter 1814. Men korleis såg så vikingtidas og mellomalderens menneske på samtidas nordmenn? I denne boka utforskar Steinar Imsen kva førestillingar og omgrep som blei nytta om folk og landområde i skriftlege kjelder i denne perioden, og då ikkje berre i Noreg men i alle landområde innanfor den norrøne verda. Hefta bok koster kr 229.

Ogham-steinene i Cork

I en by på mange måter lik Trondheim – både i utforming, beliggenhet og størrelse – brer den vakre, parklignende campusen til Cork-universitetet seg ut på toppen av en høyde. Området byr på vakker utsikt mot elven Lee, som har spilt mye av den samme rollen for Irlands nest største by som Nidelven har for Norges historiske hovedstad.

Den nylig restaurerte Quadrangle-bygningen med sin vakre steinfasade i gotisk stil. I byggets nordlige ving, som skimtes til høyre i bildet, står en imponerende og unik samling av ogham-steiner som stammer fra midten av det femte til siste del av det syvende århundre. Foto A. Kähler

Den 1,83 meter høye ogham-steinen troner i det gamle kulturlandskapet ved Kilmalkedar kirke i Sørvest-Irland. Foto Patrice

Av Astrid Kähler

Kaster man et blikk til siden idet man går inn igjennom porten til den ærverdige og nylig restaurerte Main Quadrangle-bygningen fra universitetets grunnleggelse i 1845, beslutter man seg hurtig for at den vakre tudor-gotiske gårdsplassen som venter på den andre siden, må gjøre nettopp det. Vente.

I to korridorer på hver side av inngangen til den gamle administrasjonsbygningen står nemlig en fascinerende samling høyreiste steiner, til umiddelbar forveksling lik norske runesteiner. Innskriftene på de 28 steinene, som varierer i høyde fra en halv til tre meter, er skrevet med et over 1500 år gammelt skriftsystem – ogham.
I perioden mellom 1807 og 1945 ble steinene fjernet fra sin opprinnelige eller sekundære kontekst og endte via diverse omveier opp her, som del av den største utstillingen av ogham-steiner i Irland: Stories in Stone.

Ogham-steinene minner mye om norske runesteiner, både i utforming, bruk og historie. Kikker man de rått tilhugde steinene nærmere etter i sømmene, ser man imidlertid at de også har mange forskjeller.

BESKJEDNE SKRIBENTER

Både ogham- og runesteiner ble som regel reist for å ære en person, og ofte fungerte de samtidig som markør for territoriale grenser og områder. Bokstavelig talt hugget i stein, skulle inskripsjonene for evig og alltid minne alle om hvem denne personen var, og ikke sjelden hans (for de ble som oftest reist over en mann) slektsforhold og gruppetilhørighet. I runesteinenes tilfelle hendte det også at man føyde til ord om store dåder og viktige hendelser.

I motsetning til mange runesteiner er (muligvis med unntak av en enkelt stein i Wales) ingen av navnene på oghamsteinene kjent fra historiske kilder, og innskriftene kan derfor ikke bidra til nøyaktig datering. De oghamske skribentene er dessuten alltid anonyme, og bare på 13 prosent av runesteinene i Skandinavia har runemesteren risset sitt eget navn.

HARDWARE

Logisk nok er tegnenes form i begge alfabetene tydelig motivert ut fra utfordringen med å risse i hardt materiale – som tre og stein. Selv om likheten med de klassiske alfabeter er stor, har runene derfor vinkler og skrå streker der de klassiske alfabetene har buer.

Ogham-bokstavenes uttrykk og opprinnelse er imidlertid svært annerledes enn både de klassiske alfabeter og runene, og består av hakk og horisontale linjer på, til høyre, til venstre eller på tvers av en midtlinje som ofte er kanten på steinen, eller – i tilfelle av en rund stein – en tenkt linje.

Inskripsjonen på steinen i forgrunnen går opp langs høyre side, over toppen og ned på baksiden. Noen av tegnene er usikre, men en mulig lesning er casitta/os maqi mucoi calliti. *Det første navnet er ukjent, men det andre kan referere til klannavnet Cailtrige. Steinen er funnet i Cork i et såkalt souterrain, en underjordisk passasje eller et kammer brukt som bolig eller fort. Foto Astrid Kähler*

Ogham-innskrifter leses som oftest fra venstre nedenfra og opp. Ved lange inskripsjoner fortsetter de over toppen og ned langs høyre side. Det finnes også enkeltstående eksempler av dette på runesteiner, men leseretningen for de fleste runeinnskrifter er fra venstre mot høyre. I sjeldne tilfeller er de imidlertid skrevet fra høyre mot venstre, og blant de tidligste innskriftene finner man også en såkalt bustrofedon skrivemåte, som betyr at leseretningen blir ombyttet på hver etterfølgende linje.

I begge alfabetene har hvert tegn et eget navn med kjent meningsinnhold, og begge er inndelt i ætter og grupper. Det siste muliggjorde kryptering, noe som er godt kjent fra norske runeinnskrifter, hvor man så langt har knekt tre forskjellige koder. Den siste senest for mindre enn ett år siden, nemlig jötunvillur. Dette er en kode som skrives lettere enn den tydes, da den tar utgangspunkt i siste bokstaven i runenavnet, noe som jo er likt for flere runer.

FORTIDENS IMITATION GAMES

Den eldre runerekken, futharken (fra det 2. århundre), består av 24 tegn fordelt på tre grupper. Språk har ofte sitt utspring i

Ogham-stein fra det irske grevskapet Kerry. Strekene leses fra bunn til topp. Steinen kan være reist som et minnesmerke over en person eller en begivenhet. Foto Public domain

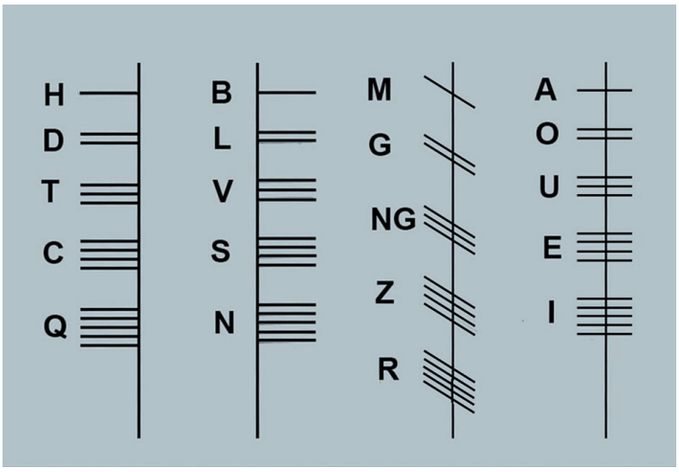

Ogham-alfabetet ble utviklet i Irland for inskripsjoner på stein. Det består av et system av streker og punkter og leses vanligvis nedenfra og opp. De fleste inskripsjonene er fra 400- og 500-tallet og er funnet i Sør-Irland og Wales.

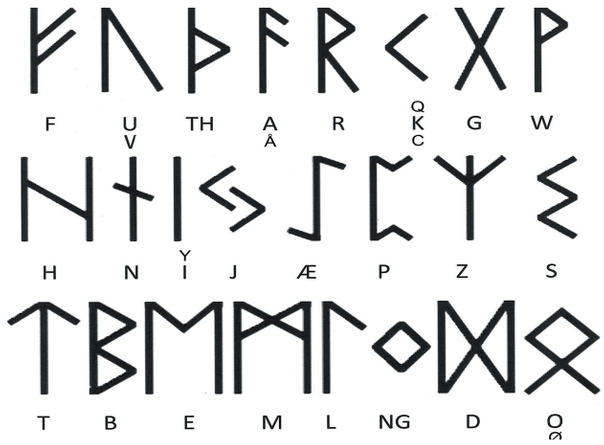

Runealfabetet med de eldre runer består av 24 tegn, og var i bruk hos alle germanske folk.

piktogrammer, og noen mener derfor at forløperen til runer kan finnes på helleristninger. Det er imidlertid ingen uenighet om at runene regnes for å være del av en fellesgermansk språktradisjon.

Den eldste ogham-rekken (fra det 5.–7. århundre) har 20 tegn fordelt på 4 grupper. Den ses på som et unikt irsk fenomen, utviklet spesielt til transkripsjon av irsk språk.

Imidlertid heller man til den oppfatningen at ogham-tegnene ble utformet etter modell av en annen skrift. Blant annet på bakgrunn av likheten med kodete former av germanske runer er det blitt hevdet at ogham kan være en kryptert utgave av disse.

En «rune-modell» ville forklare tilstedeværelsen av bokstavene H og Z, som ellers ikke forekom i datidens irsk, samt vokal- og konsonantvariasjonen U versus W, ukjent i latinsk eller gresk, som begge har sine tilhengere som mal for ogham. De fleste fagfolk holder imidlertid en knapp på det latinske alfabetet på grunn av dets generelt store innflytelse, via Britannia, i en periode da runer ikke engang var særlig utbredt i det kontinentale Europa.

KULTURELT SAMSPILL

Ogham-steiner finnes også utenfor Irland. Alle disse, bortsett fra noen enkelte piktiske og oldnordiske i Skottland, har irsk språkform. I Wales finnes en spesielt stor representasjon av ogham-steiner (35, mot 380 i hele Irland), noe som reflekterer irsk bosetting i det vestlige Britannia fra, ca. 400 år e.Kr., altså slutten på romertid. Mange av ogham-innskriftene herfra har selskap av parallelle latinske innskrifter med romerske bokstaver.

Også i Devon, i Cornwall og på Isle of Man finnes en håndfull ogham-steiner. Særlig Isle of Man er interessant i den forbindelse. Med sin strategiske beliggenhet midtveis mellom Irland og dagens Storbritannia har øya gjennom tidene vært eksponert for innflytelse fra mange forskjellige kulturer. I løpet av det 7. århundre var tradisjonen med ogham-innskripsjoner på stein i nedgang, men i møte med de nyankomne vikingene og deres medbragte runesteintradisjon fikk ogham en ny giv både i Irland og på Isle of Man.

Muligens inspirert av de ovenfor nevnte tospråklige steinene med latin og ogham på «hovedøya», finnes det eksempler på at også keltisk og skandinavisk steinristingstradisjon inngikk i nære relasjoner. Kjente, foreløpig unike, forekomster av steiner hvor både runer og ogham er risset inn, er Killaloe-steinen i Irland og Maughold-steinen på Isle of Man.

RESIRKULERT ARKEOLOGI

Som ofte er tilfellet hvor arkeologiske elementer fra mange forskjellige steder samles på ett sted, diskuteres det hvorvidt dette er en god idé. Fordelen er at flere får sjansen til å studere artefaktene, mens den opplagte ulempen er at de presenteres utenfor sin opprinnelige kontekst.

Når det gjelder ogham-steinene på Cork-universitetet, var svært mange av dem allerede fjernet fra sin første kontekst. Da de ble funnet, som også ofte er tilfellet med runesteiner, var de i gjenbruk som byggemateriale, dørstolper, heller m.m. Over tid fører dette i de fleste tilfeller til stor slitasje.

Innsamlingen kan derfor ha vært redningen for mange av steinene. Ellers ville innskriftene ha stått i fare for å bli visket bort, og dermed ville de ha mistet sin rolle som overbringere av Historier i stein om død, liv og lære på tvers av land- og havområder i en svunnen tid.

Forfatter

Astrid Kähler er adjunkt, skribent og jobber som forlagsmedarbeider.

Kort om fortid ved Astrid Kähler

Bokrullene i Herculaneum

I forbindelse med Vesuvs vulkanutbrudd i år 79 ble et helt bibliotek med 2000 «bind» begravet i Herculaneum under tykke lag med aske. For ettertiden var jo dette heldig, fordi det bevarte dem for ettertiden. Problemet er bare at «ettertiden» ikke har vært i stand til å studere dem nærmere uten samtidig å destruere dem.

Da rullene ble gjenfunnet i forkullet tilstand for 260 år siden i det som i dag blir kalt papyrus-villaen, ble nesten halvparten av dem kassert før man skjønte at man her sto overfor en litterær skatt uten sidestykke. Tidlige forsøk på å åpne den forkullede papyrusen, resulterte i at den bokstavelig talt smuldret vekk mellom hendene på de som prøvde. Flere av rullene gikk tapt da man brukte kniv til å åpne dem. Til og med et sinnrikt system av silketråder hvor rullene i prinsippet, og ved hjelp av sin egen tyngde, skulle folde seg ut i løpet av flere måneder, gjorde at papyrusen fragmenterte. På 1900-tallet gikk en av våre landsmenn på oppgaven med krum hals og et slags gelatinbasert lim som fikk papyrusen til å krympe og dermed løsne fra de andre lagene. Men også denne tilnærmingen var begrenset vellykket og etterlot rullene i biter og forskerne i villrede. Så man bestemte seg for å legge ned våpnene og vente på bedre tider og teknikker.

Og de kom. Mot de to hundre rullene som enda er intakt, retter man nå ikke bare fornyet oppmerksomhet, men helt spesiell type røntgenstråler. Ikke slike som du og jeg blir utsatt for når vår beinstruktur trenger en sjekk, men stråler generert av European Synchotron Radiation Facility i Grenoble, som vanligvis blir brukt til materialvitenskap og protein-krystallografi (teknikk for strukturbestemmelse av proteiner og biomolekylære komplekser). Papyrusrullene er forkullet og bokstavene skrevet med karbon-basert blekk. Vanlig røntgen ville derfor bare gi et «blankt», ensartet bilde. Røntgenmetoden det her er snakk om er imidlertid i stand til å vise de ørsmå forskjellene i tykkelse (1/10 mm) mellom underlag og skrift. Ved å mate en datamaskin med de analyserte dataene har man allerede kunnet tyde flere setninger.

I hovedsak består biblioteket av avhandlinger basert på filosofien til den greske tenkeren Epicurus som levde i overgangen mellom det 4. og 3. århundre f. Kr. Minst 44 av dem er skrevet av empirikeren Philodemus, en god venn av Calpurnius Pisu, Julius Cæsars svigerfar. Selv skrev Epicurus en avhandling i trettisju bind om empirisme. Fragmenter fra ti av disse bindene er så langt funnet i «papyrus-biblioteket», og håpet er at man skal finne flere. En videreutvikling av teknikk og programvare vil kunne gjøre oss i stand til å komme under huden på både rullene og et to tusen år gammelt empirisk tankesettet som er det mest fullstendige fundamentet i klassisk tid for den moderne oppfatning av læring ved eksperimentering og erfaring.

Homo naledi

En usedvanlig, samling beinrester oppdaget i et svært vanskelig tilgjengelig hulekammer nær Johannesburg, Sør-Afrika, legger nok en gang nye grener til homininers familietre. Funnet viser ikke mindre enn 1400 bein og 140 tenner fra femten forskjellige individer som foreløpig er funnet i den bortgjemte Dinaledi-hulen. Utover dette, ligger tusener av beinrester fremdeles og venter på å bli gravd ut og undersøkt. Skjelettrestene er, på samme måte som hos to millioner år gamle australopithecus sediba – som i 2008 ble funnet bare få kilometer unna, en blanding av anatomiske trekk fra forskjellige perioder i homininenes etter hvert brokete anetavle.

Bekkenbein og skulderblad peker mot fire millioner år gamle apelignende australopithecus (funnet i Afrika), mens fotens anatomi, samt tannstørrelse, peker mot vår egen art, homo sapiens, som oppsto for bare 200 000 år siden. Det samme gjør en sterk tommel og et komplekst håndledd, som også viser klare tegn på regelmessig bruk av

verktøy. Samtidig er fingrene krummet og dermed velegnet til å svinge seg fra tre til tre, noe man har antatt det moderne menneske bare i liten grad har befattet seg med. Hodeskallen utelukker også et nært slektskap med det moderne mennesket fordi den er bare halvparten så stor. Den ligner mer på homo habilis som levde for to millioner år siden. At en slik miks forekommer både hos sediba og naledi peker på at dette snarere er regelen heller enn unntaket. I så fall må man i fremtiden være varsom med å identifisere en art ut i fra funn av en enkelt underkjeve her og en enslig hodeskalle der.

Funnets avsondrethet i forhold til daterbare sedimenter eller dyrelevninger, kan indikere at vi har å gjøre med en bevisst deponering av beinrestene, altså en tidlig form for begravelse. Den isolerte plasseringen gjør datering vanskelig, og man vet i skrivende stund ikke hvor lenge siden det er naledi vandret rundt i landskapet.

Enn så lenge må forskerne vente på C14-dateringer, som kan fortelle om det dreier seg om to–tre millioner år, altså fra tiden da arten homo først entret scenen, eller «bare» 1 000 000 år. Til tross for at Dinaledi-hulens skjelett i sum ikke ligner mye på oss, er det altså flere trekk som indikerer at vi likevel hører til det samme genus. Så selv om Dinaledi-gruppen har vært død i mange, foreløpig ukjent antall, år: En ny art, homo naledi, ser ut til å være født. Velkommen til familien.

Kulturarv og bærekraftig utvikling

Til tross for den sentrale rolle kulturarv har for det enkelte samfunn, har kulturarvsbegrepet stort sett vært fraværende i den generelle debatten rundt bærekraftig utvikling. Det har derfor vært stor forventing knyttet til UNESCOS ti dager lange møte i Bonn i sommer. Målet er å få kulturarv nedfelt som et viktig element i bærekraftighetsmålene for FNs post-2015 utviklingsagenda. Steinalderens helleristninger, bronsealderens gravrøyser og jernalderens bygdeborger er deler av vår forhistorie. De er i kraft av seg selv i stand til å skape en følelse av undring, nysgjerrighet, tilhørighet og samhørighet. Ikke bare med våre egen lille «grend», men også med kulturer som i dag ligger geografisk, kulturelt eller tidsmessig fjernt fra vår egen.

Sett i et større perspektiv er kulturarv så mye mer enn den umiddelbare opplevelsen. På arkeologisk grunn kan vi bokstavelig talt grave frem kunnskap som kan bidra til å løse utfordringer både på lokalt, nasjonalt og globalt plan. Kultur og natur utgjør sammen planetens samlede ressurser, og er i sin nåværende form et resultat av et samspill siden tidenes morgen.

Mange steder, hvor utviklingen ikke har gått like fort som i Vesten, lever store deler av hundreårig og noen ganger tusenårig kulturarv i beste velgående i både tro, liv og virke. Her er forhistorien nåtid, og nåtiden fremtid. Ikke bare deres, men også vår. Tradisjon og praksis som har overlevd så lenge har med sin blotte eksistens bevist sin bærekraft.Kulturarv forvaltet med kløkt og omtanke, bidrar ikke bare positivt miljømessig, sosialt og økonomisk for et lokalsamfunn og dets medlemmer, men kan også ha potensiale til å skape en bærekraftig utvikling og en verden mer robust i forhold til naturlige og menneskeskapte katastrofer.

La oss håpe UNESCO og Verdensarvskommisjonen lykkes i å få nedfelt kulturarv som viktig del av FNs post-2015 utviklingsagenda slik at man kan sikre, i den grad det er mulig i en verden hvor kulturarv er en truet fra mange hold, at bevaring og forvaltning av kulturarv tilpasses og koordineres med mer overordnede mål for bærekraftige utvikling. Arkeologien kan noen ganger synes udatert, men det blir hverken den eller annen humaniora. Tvert i mot, de humanistiske vitenskaper har aldri vært så viktige som nettopp nå.

Retur:
Museumsforlaget, Trenerys gate 9
7042 Trondheim

B

NORGE

P.P.

DISTRIBUERT AV POSTEN NORGE

Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

NY UTSTILLING

EVIG ENDRING - FRA ISTID TIL FRAMTID

Utstillingen "Evig endring" viser viktige trinn i mennesker og dyrs samspill med naturen i Norge fra siste istid for 10 000 år siden og fram til i dag. Hvordan klarte menneskene å løse alle utfordringene natur og klima ga dem i nord?

www.ntnu.no/vitenskapsmuseet

NTNU
Vitenskapsmuseet

MUSEUMS-
FORLAGET

Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.

NR. 2 - 2015
BLAD NR. 60 • KR. 85
INTERPRESS NORGE
ISSN 0801-5376
02
RETURUKE 14

Abonnement på SPOR

Fra 2016 koster et årsabonnement (2 nummer) kr 160.
Enkelthefter koster kr 85.
Mer informasjon finner du på **www.museumsforlaget.no**

Museumsforlaget | Nedre Elvehavn, Trenerys gate 9, 7042 Trondheim
Telefon 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no